

ՀԱՄԵԷՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ 1918-1920 թթ.

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱՅԻԼԵԱՆ

maestro@web.am

ՄՈՒՏՔ

1917ին բոլշևիկեան կառավարութեան իշխանութեան գալը եւ նրա կարգադրութեամբ կոմունիստական կարգախօսների իրականացումը քաղաքացիական պատերազմի խթան դարձան Ռուսաստանում, ինչպէս նաեւ՝ Այսրկովկասի առանձնացման պատճառ։ 1918 Մայիսի 28ին հռչակուած Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետութիւնը չունէր միջազգայնօրէն համաձայնեցուած սահմաններ եւ վրացաբնակ գաւառներից բացի յաւակնում էր նաեւ կազմալուծուած Ռուսաստանի կայսրութեան մի շարք տարածքների, այդ թւում՝ Սեւ Մովի ափին գտնուող Սուխումիի՝ (Աբխազիա) եւ Սոչիի շրջաններին։ Այդ երկրամասում Վրաստանի բանակը առճակատել էր բոլշևիկների զինուած ուժերի հետ, որոնք ձգտում էին կոմունիստական կարգեր հաստատել Այսրկովկասում։ Վրաստանի կառավարութեան տարածքային յաւակնութիւնները՝ հանրապետութիւնը բախման բերեցին Ռուսաստանի հարաւում հզօրացած «Սպիտակ Շարժման» հետ։ Վերջինիս առաջնորդները, բացի հակաբոլշևիկեան պայքարի, մարտնչում էին միաժամանակ յանուն «միասնական եւ անբաժանելի» Ռուսաստանի։ Թէ՛ բոլշևիկների, թէ՛ «սպիտակ» մեծապետականների կրկնակի վտանգին դիմադրելու համար Վրաստանի կառավարութեանը անհրաժեշտ էր ազգային գաղափարների շուրջը արագօրէն համախմբել երկրի վրաց բնակչութեանը։ Այդ քաղաքականութեան իրականացումը զուգակցուում էր վրաց հասարակութեան ներսում ազգայնական տրամադրութիւնների աննախադէպ աճով։ Կենսունակ վրացական պետութեան արագ ստեղծման անհրաժեշտութեանը զոհաբերուում էին նաեւ Վրաստանում ապրող ազգային փոքրամասնութիւնների շահերը, որի հետեւանքով նրանց եւ վրաց իշխանութիւնների միջեւ փոխյարաբերութիւնները կամայ թէ ակամայ լարուում էին։ Ազգային փոքրամասնութիւնների պահանջները վրաց քաղաքական շրջանակների կողմից երբեմն մեկնաբանուում էին որպէս «հակավրացական»։ Դրա հետեւանքով պակաս չէին նաեւ դէպքեր երբ վրաց ազգայնական մամուլում ոչ-վրացի ազգութիւնների, յատկապէս հայերի, վտարման կոչեր էին հնչում։

Ազգային փոքրամասնութիւնների կացութեան չլուծուած խնդիրները հրաշալի առիթ էին ստեղծել թէ՛ «սպիտակների» եւ թէ՛ Ռուսաստանի կոմունիստական կառավարութեան՝ միջամտելու Վրաստանի ներքին գործերին:

Սուխումի եւ Սոչիի շրջաններում հայ-վրացական, հայ-արխագական եւ հայ-ռուսական ազգամիջեան յարաբերութիւնների խնդիրները կոմունիստական ամբողջատիրութեան ժամանակաշրջանում դժուար էր ուսումնասիրել եւ մեկնաբանել՝ գիտական հասարակութեան կողմից: Այժմ պայմանները փոխուել են:

Ձեռնարկելով հետազոտութեանը, հեղինակը ելնում է այն հանգամանքից, որ Վրաստանում 1918-1920ի համչէնահայ համայնքի կացութիւնը քննող համապարփակ, հաւաքական եւ ժամանակագրական սկզբունքների վրայ հիմնուած աշխատութիւններ առայժմ չկան: Խնդրի հետազոտումը պահանջում է նախեւառաջ ուսումնասիրել Վրաստանի Հանրապետութեան կազմում համչէնահայ բնակչութեան յայտնուելու եւ երկու պետական կառոյցների՝ Ռուսաստանի եւ Վրաստանի միջեւ նրա ընդհանուր զանգուածի յետագայ բաժանման հետ կապուած հարցերը: Հետազոտողների տեսադաշտից բաց է մնացել յատկապէս Վրաստանի համչէնահայ համայնքի շահերը ներկայացնող Սուխումի եւ Սոչիի շրջանների Հայոց Ազգային Խորհուրդների (ՀԱԽ) գործունէութիւնը: Այս շարքում իր ուրոյն տեղն է գրաւում Սուխումում Հայաստանի Հանրապետութեան (ՀՀ) հիւպատոսարանը, որը բացուել էր համչէնահայերի քաղաքացիական պատկանելիութեան հարցի պարզարանման եւ նրանց հայրենադարձութեան խնդրով զբաղուելու համար: Վրաստանի Հանրապետութեան համչէնահայ համայնքին վերաբերուող անցուդարձերը փոխադարձաբար սերտօրէն կապուած էին վիրահայութեան ընդհանուր կացութեան հետ:

Ժողովրդավարական Վրաստանի եւ համչէնահայ համայնքի միջեւ յարաբերութիւնների խնդրի ուսումնասիրման, վերլուծման ու գիտական ընդհանրացման նշանակութիւնը եւ այժմէականութիւնը պայմանաւորուած են ինչպէս յիշեալ ժամանակաշրջանում Արխագիայում եւ Սոչիի շրջանում հայ-վրացական յարաբերութիւնների պատմութիւնը գիտականօրէն եւ ամբողջականօրէն ներկայացնելու անհրաժեշտութեամբ, այնպէս էլ հայագիտութեան համար Վրաստանի հայկական համայնքի կացութեան ուսումնասիրման առանձնայատուկ դերով:

Աւարտելով կովկասեան պատերազմը 1864ին, Ռուսաստանի կայսրութիւնը վերջնականօրէն իր կազմում ամրացրեց Կովկասին յարակից Սեւ Մովի ափը։ Դրա հետեւանքը եղաւ հազարաւոր լեռնականների հեռանալը՝ Օսմանեան կայսրութիւն։ Բազմաթիւ արխագներ, դժգոհ լինելով ինքնավար արխագական իշխանութեան վերացուելուց, արտագաղթեցին պատմական հայրենիքից նաեւ 1877-1878ի ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում։ Միաժամանակ, նուաճուած երկրամասը արագօրէն բնակեցուեց էթնիկ տարրեր խմբերով՝ ռուսներ, յոյներ, մեգրէլներ, հստոնացիներ, գերմանացիներ, հայեր։ ԺԹ. դարի վերջերին հայոց ներգաղթը այս տարածք՝ զգալի աճեց, մանաւանդ 1894-1896ի սուլթանական թուրքիայում կոտորածների հետեւանքով։ Համէնահայ² գաղթականները հիմնականում բնակուում էին Սոչիի եւ Սուխումի շրջաններում։ Հայերի վերաբնակեցմանը նպաստում էին ռուս գործարարները, քանի որ նրանք լաւատեղեակ էին ծխախոտագործութեան ասպարէզում համէնահայերի վարժ մասնագէտ լինելուն³։ Հայ գիւղացիները կապալաւարձի հիմունքներով կալուածատէրերից վերցրած տարածութիւններում կարճ ժամանակամիջոցում հիմնեցին ծխախոտի տնկաստաններ։ Մի քանի տարում նրանց աճեցրած բարձրորակ ծխախոտը նուաճեց Ռուսաստանի շուկան։ Համէնահայերը մեծ դեր ունեցան երկրամասի տնտեսական զարգացման գործում⁴։

Սակայն ռուսական իշխանութիւնը երկրամասի համէնահայ բնակչութիւնը դիտում էր որպէս ժամանակաւոր վերաբնակիչ եւ չէր շնորհում Ռուսաստանի կայսրութեան հպատակութիւն⁵։ Միայն համէնահայերի 5%ը տարրեր միջոցներով ձեռք բերեց հպատակութիւն, որի շնորհիւ էլ նրանք գնեցին մշակուող հող⁶։

1918 Ապրիլին Արխագիայում ժամանակաւոր հաստատուեցին խորհրդային կարգեր։ տեղի հայերի աջակցութիւնը ստանալու նպատակով բոլշեւիկները քարոզչութիւն էին տանում՝ խոստանալով, որ նոր իշխանութեան օգնութեամբ նրանք առանց հպատակութիւն ստանալու կարող են տիրել կապալաւարձով մշակուող հողատարածքներին⁷։ Սակայն դեռեւս 1918ի Փետրուարին հայերից կազմուած Կարմիր Գուարդիայի ջոկատը, որը գտնւում էր Սուխումի Բանուորական Պատգամաւորների խորհրդի ենթակայութեան տակ եւ համակրանքով էր վերաբերում սոցիալ-դեմոկրատների⁸ կարգախօսներին, վճռական դեր ունեցաւ տեղի բոլշեւիկների ելոյթի ճշման գործում⁹։ Միւս կողմից, սակայն, 1918ի գարնանը բոլշեւիկներին օժանդակում էր Յերելդա աւանում Ղազար Կերսեւեանի եւ Եակովբ Զէյթունեանի ջանքերով ստեղծուած 200 հո-

գիանոց Հայկական Զոկատը Արխագիայի բուլղեիկեան ղեկավար մարմինների անդամ էին Գէորգ Աթարբեկովը (Աթարբեկեան, Սուխումի Զինյեղկոմի նախագահի տեղակալ) եւ Կերսելեանը (բուլղեիկեան Կարմիր Գուարդիայի ղեկավար)։ Միաժամանակ, Գուդաուտայի տեղամասի հայաբնակ Կաւաքուլք գիւղի բնակչութեան ելոյթը բուլղեիկեան ղէմ վկայում էր տարբեր քաղաքական ճամբարներում Արխագիայի հայերի բեւեռացման մասին¹⁰։

Ռուսական Կայսրութեան տապալումից յետոյ արխագական ազգային շարժման մի շարք գործիչներ առաջ քաշեցին Թուրքիայից մոհաջիրների (վտարանդի արխագներ) հայրենադարձութեան գաղափարը¹¹, միաժամանակ իրաւագուրկ եւ ժամանակաւոր բնակիչ յայտարարելով Արխագիայի հայերին ու յոյներին, որոնց մեծ մասը այդպէս էլ մնաց գաղթականի կարգավիճակում եւ համարւում էր Թուրքահայատակ¹²։ Լայն տարածում ունէր «Արխագիան՝ արխագների համար է» կարգախօսը¹³։ Սակայն կար նաեւ Սուխումի քաղաքային դումայի գլուխ Վենիամին Չիլկուիշուիլիի 1918ին արուած վկայութիւնը այն մասին, որ արխագները ունեն հաշտ դիրքորոշում բոլոր ազգութիւնների նկատմամբ¹⁴։ Այսրկովկասի Սէյմի¹⁵ կառավարման հաստատումից յետոյ, օգտուելով իշխանութեան թուլութիւնից, Սուխումի շրջանի Կողորի եւ Գուդաուտայի տեղամասերում բնակուող հայերը (յատկապէս Պսիրցխա, Անուխա, Մծարա գիւղերում) կողոպտուեցին Թուրքամէտ արխագների եւ տեղի թուրքերի կողմից։ Տեղահան արուեց մօտ 400 հայ ընտանիք, որոնք հեռացան դէպի Կուբանի մարզ¹⁶։ Զկարողանալով անմիջականօրէն տիրել Արխագիային, սուլթանական Թուրքիայի իշխանաւորները կազմակերպեցին արխագ մոհաջիրներից բաղկացած դեսանտ, որը ներխուժեց Կողորի տեղամասը 1918ի ամռանը¹⁷։ Այս իրադարձութիւնների ժամանակ ձեւաւորուեց Սուխումի Հայոց Շրջանային Ազգային Խորհուրդը, որը իր վրայ վերցրեց տեղի հայերի ֆիզիկական եւ քաղաքական պաշտպանութիւնը։

Սուխումի ՀԱԽի նախագահութեան կարծիքով, արխագները, ունենալով Թուրքամէտ դիրքորոշում, ձգտում էին Թուրքերի միջոցով տեղահան անել հայերին։ Այդ իսկ պատճառով ՀԱԽը աջակցում էր Վրաստանի կառավարութեան քաղաքականութեանը Արխագիայում եւ յոյս էր տածում, որ դա միակ ուժն է, որը ապահովում է հայերին Թուրքական վտանգից եւ արխագների ոտնձգութիւններից¹⁸։ Սուխումի քաղաքային դումայի իրաւասու Նիկոլայ Թաւդգիրիձէն գրում էր. «Ունեւոր արխագ գիւղացիները երազում են վտարել Արխագիայից վրացիները»։

րին եւ ընդհանրապէս բոլոր վարձակալներին ու ինքնուրոյն վերաբաշխել նրանց հողամասերը»¹⁹։ Ահա թէ ինչու համչէնահայ համայնքը ողջունում էր երկրամասում վրացական իշխանութեան հաստատումը, յատկապէս խուսափելով թուրքական վտանգից։

Վերացնելով Սուխումի շրջանին սպառնացող թուրքական եւ բուլղերիկեան վտանգը, նորաստեղծ Վրաստանի Հանրապետութեան բանակը առաջխաղացում ունեցաւ դէպի մերձծովեան այլ շրջաններ։ 1918 Յուլիսին վրացական զինուած ուժերը մուտք գործեցին Սոչի։ Վրաստանի կառավարութիւնն այդ քայլը բացատրում էր ռազմական անհրաժեշտութեամբ, ինչպէս եւ «բուլղերիկեան անիշխանութեանն» վերջ տալու առաքելութեամբ։ Այս շրջանում բնակւում էր 25000 հայ²⁰։ Բուլղերիկների հեռանալու օրը հայերը իրենց վրայ էին վերցրել ինչպէս հասարակական կարգապահութեան հսկելու, այդպէս էլ Սոչիի երկաթուղային կայարանի եւ փոստի պահպանութեան պարտականութիւնը²¹։ Յուլիսի 11ին Վրաստանի կառավարութեանը յղած հեռագրում հաղորդւում էր, որ վրացական զօրքերի մուտքը՝ նշուած շրջան, սրտանց ողջունւում էր բնակչութեան կողմից²²։ Ինչպէս վկայում է Սոչիի ՀԱՍԻ 1918 Օգոստոսի 24ի նամակը՝ ուղղուած Թիֆլիսում ՀՀ զիւանագիտական ներկայացուցչին, շրջանը Վրաստանին ենթարկելով, նոր իշխանութիւնն առաջ քաշեց հայերի հպատակութեան հարցը։ Իշխանութիւնները առաջարկում էին ընդունել Վրաստանի քաղաքացիութիւն որին՝ ըստ ՀԱՍԻ, տեղի հայերի մեծամասնութիւնը կողմնակից էր, քանի կար մշակուող հողերից զրկուելու վտանգ²³։ Այս հարցի նշանակութիւնը կարեւորւում էր տեղի հայերի 90%ի գիւղացի լինելու հանգամանքով²⁴։ Ընդունելով քաղաքացիութիւնը, հայերը միաժամանակ համաձայն էին զօրակոչուել վրացական բանակ²⁵։

Սակայն շրջանում վրացական զօրքերի ներկայութեան յաջորդ իսկ օրից անսպասելի սկսուեցին որեւէ կերպ չբացատրուած հալածանքներ՝ տեղի բնակչութեան, առաւելապէս՝ հայերի նկատմամբ²⁶։ Զինուորականների խմբերը ներխուժում էին հայկական բնակավայրերը, յափշտակում ձիերը, կողոպտում դրամ եւ այլ թանկարժէք ունեցուածք, միաժամանակ ենթարկելով ծեծի՝ ոչ միայն տղամարդկանց, այլ նաեւ կանանց եւ երեխաներին, այս ամէնը հիմնաւորելով տեղի հայերի՝ բուլղերիկներին աջակցելու փաստով։ 1918 Յուլիսի 22ին Տուապսէի կողմից կարմիր Բանակի անյաջող հակադարձակումից յետոյ, նրա մարտիկները նահանջելով գէնք էին թողել հայաբնակ Նիժնէէ (Ներքին) Լօօ գիւղում։ Յայտնաբերելով այն՝ վրացական զինուորականները մեղադ-

րել էին հայերին «կարմիրների» շարքերում վրացական բանակի դէմ մարտնչելու մէջ, եւ ձերբակալել էին տեղի 14 գիւղացու, ցանկանալով նրանց յանձնել ռազմական դատարանի: Մեծ դժուարութեամբ Սոչիի ՀԱՍԽԻՆ յաջողուեց ապացուցել մեղադրանքի անհեթեթութիւնը, թէպէտ այս գործի առիթով մեծ աղմուկ բարձրացրած վրացական պաշտօնեաները հրապարակայնօրէն չարեցին որեւէ հերքում: Անհրապոյր դեր էր ունեցել տուեալ միջադէպում տեղի կոմիսար (գիւղապետ) Լաւրենտի Կուերկուիլիան, որը կեղծ մատնութիւն անելով ռազմական իշխանութիւններին՝ հայերի կողմից նախապատրաստուող ապստամբութեան մասին, պատժամիջոցների կիրառման ժամանակ բռնութիւններից փրկելու համար հայերից կաշառք էր պահանջում: Նման միջոցների նա դիմում էր եւ յետագայում «հովանաւորութիւն» ցուցաբերելու համար²¹: Անպարկեշտ էին իրենց պահում նաեւ մի շարք այլ պաշտօնեաներ ինչպէս՝ Գոռնոէ (Լեռնային) Լօօ գիւղի կոմիսար Զիչիրայան: Վրաստանի կենտրոնական իշխանութիւնները, նկատի ունենալով բազմաթիւ բողոքները, որոշել էին փոխել շրջանի հայաբնակ վայրերում նախկինում նշանակուած գիւղապետերին: Սակայն 1918 Դեկտեմբերին Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ առաջացած պատերազմի ժամանակ վրացական կառավարութիւնը այս մտքից հրաժարուեց²⁸:

Սոչիի ՀԱՍԽԻ ԲՈՂՈՐ դիմումների նկատմամբ վրաց ռազմական իշխանութիւնը արդէն ցուցաբերում էր արհամարհական վերաբերմունք եւ դրանով իսկ, ՀԱՍԽԻ կարծիքով, քաջալերւում էին նորանոր բռնութիւններ: Ընդհակառակն, վրաց բարձրաստիճան քաղաքացիական իշխանութիւնները փորձում էին չափաւորել զինուորականների վարքագիծը շրջանում: Վրաց զինուորականների թշնամանքի դրսեւորումը եղաւ նրանց կողմից կազմակերպուած սադրանքը՝ ՀԱՍԽԻ նկատմամբ 1918 Օգոստոսին Սոչիի վրայով դէպի Տուապսէ էր անցնում Կուրանի կազակների ջոկատ, որը մինչ այդ մասնակցում էր մոհաջիւրների դեպքի ջախջախմանը եւ հեռացուել էր Արխագիայից՝ մեղադրուելով արխագ խաղաղ բնակչութեան նկատմամբ բռնութիւններ կիրառելու մէջ: Ոգելից խմիչքներով առատ հիւրասիրութիւնից յետոյ, վրաց պարետը համոզել էր հարրած կազակներին, թէ ՀԱՍԽը կազմուած է բոլշեւիկներից: Կատաղած կազակները, պարետի օգնականի ուղեկցութեամբ, ներխուժել էին ՀԱՍԽ տարածք եւ ծեծի էին ենթարկել ՀԱՍԽ քարտուղարին ու այդ պահին ներկայ եղած հայերին, խլելով թանկարժէք իրեր: Այս միջադէպի պատճառները պարզելու նպատակով կազակների հրամանատար զենեռալ Մասլուսկուն էր դիմել Սոչիի քաղաքա-

գլուխը Պատասխանելով նրան, գեներալը յայտնեց, որ իր ենթակաները թիւրիմացութեան էին մատնուել վրաց ռազմական իշխանութեան ներկայացուցիչների կողմից եւ խնդրելով ներողամտութիւն, շեշտում էր, թէ կազակները Հայերի նկատմամբ թշնամանք չունեն։ Իսկ վրացական բանակի պաշտօնական ներկայացուցիչները, ի պատասխան Հայերի յետագայ բողոքների, մատնանշելով այս միջադէպը, ասում էին. «Տեսնո՞ւմ եք ինչպէս են վերաբերում ձեզ կազակները, իսկ դուք մեզանից կրկին դժգոհում եք»։ Այսպիսով, Սոչիի ՀԱԽի անդամները եկան եզրակացութեան, որ, կազմակերպելով սադրանքը, վրաց զինուորականները նպատակ ունէին Հայերի մօտ ռուսների նկատմամբ թշնամանք առաջացնել, ինչպէս նաեւ պատրանք ստեղծել տեղի Հայերի մօտ, թէ վրացական կառավարութիւնից բացի նրանք այլ պաշտպան չունեն։ Հայերի ահաբեկման նպատակով բազմիցս յիշեցւում էր, որ վրացիներին աջակցում է «գերմանական բռունցքը», այսինքն՝ Ադրէրում տեղակայուած գերմանական զօրամասը²⁹։

«Սպիտակ» եւ վրացական զօրքերի բաժանման գծին յարող գօտում քաղաքացիական իշխանութիւնները անզօր էին վերջ տալու անօրինական յափշտակումներին եւ վրացական Չրդ հետեւակային գնդի զինուորների գիշերային յարձակումներին՝ խաղաղ բնակիչների տների վրայ։ Հերթական բողոքից յետոյ, 1918 Հոկտեմբերին յարձակում էր կատարուել Սոչիի ՀԱԽի նախագահ՝ Արամ Յակոբեանի տան վրայ³⁰։

Կամայականութիւնը, եւ ոչ միայն Հայ բնակչութեան նկատմամբ, կամայ թէ ակամայ դէպի վատն էր փոխել բարեացակամ վերաբերմունքը շրջանում՝ վրացական տիրապետութեան նկատմամբ։ Այս մասին արդէն 1918 Սեպտեմբերի 15ին վարչապետին հաղորդում էր նախարար Եւգենի Գեգեճկորին³¹։ Սակայն վրացական իշխանութիւնները տեղում ամուր յենարան էին գտել շրջանի սոցիալիստական կազմակերպութիւնների կողմից, քանի որ վերջինները Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կառավարութիւնը դիտում էին որպէս իրենց հովանաւոր՝ ընդդէմ հակայեղափոխական «Սպիտակ» Կամաւորական Բանակի³²։

Հայ-վրացական 1918 Դեկտեմբերի զինուած հակամարտութիւնը, բացասարար ազդեց Վրաստանում Հայ բնակչութեան կացութեան վրայ։ 1919 Յունուարի 8ին Վրաստանի ՀԱԽը դիմել էր ՀՀ կառավարութեանը նամակով, որտեղ մասնաւորապէս ասուած էր. «Ռեպրեսիաների համար ահագանգ է հանդիսացել ներքին գործերի միմիստր Ն. Բամիշուիլու գաղտնի շրջաբերականը։ Պատերազմի առաջին օրուանից, ՀՀ ենթականերին ցուցակագրելու անուան տակ, միլիցիայի

եւ յատուկ ջոկատների ներկայացուցիչները սկսել են գիշերային
 ստուգումները հայերի բնակարաններում, որը վերածուել է իսկական
 թալանի: Փակուել է հայկական թերթերի մեծ մասը, իսկ մնացածները
 չեն կարողանում արձագանգել կատարուող յանցագործությունների
 ամենահասարակ փաստերին: Վրաստանի ազգայնական թերթերը
 կոչ են անում ամենադաժան պայքար մղել ողջ հայ ժողովրդի դէմ,
 բռնագրաւել նրանց ունեցուածքը եւ քշել նրանց Վրաստանից: Կա-
 տարուող թալանին եւ հակահայկական քաղաքականութեանը «դա-
 սակարգային գիտակցութիւն» հաղորդելու նպատակով (նրանք) կամ-
 պանիան որակեցին վրաց դեմոկրատիայի ու հայ բուրժուազիայի
 միջեւ պայքար³³... հայերի վիճակը դառնում է անտանելի: Փակուել են
 հայերի խանութները եւ կրպակները, թալանը եւ ձերբակալութիւնները
 հասնում են աննախադէպ չափերի»³⁴: *Նոյն օրը Վրաստանի կառավա-
 րութեանը ներկայացուած յուշագրում ՀԱԽը նշում էր. «...Վրաց իշ-
 խանութեան տակ ապրող կէս միլիոն հայ ազգաբնակչութիւնը զըր-
 կուեց ամէն իրաւունքից. նրա պատիւը, ունեցուածքը, ազատութիւնն
 ու գոյքերը դարձան միլիցիայի եւ յատուկ զօրամասի պաշտօնեա-
 ների ազատ քնահաճոյքի առարկայ: ...Այլասերման աստիճանի մա-
 սին կարելի է գաղափար կազմել նրանով, որ միլիցիոներները եւ յա-
 տուկ զօրամասի պաշտօնեաները, հաստատել էին փրկագնի որոշ
 սակ՝ 50ից սկսած մինչեւ 50000 ռուբլի, եւ սակաւ չեն դէպքերը, երբ
 միեւնոյն անձին հերթով դիմում ու դրամ են պահանջում երկու հիմ-
 նարկութեան ներկայացուցիչներն էլ, եւ եթէ միամիտը յայտնի, թէ ին-
 քը արդէն տուել է, այդ փաստն ինքնին ամրացնում է նոր պահանջողի
 իրաւունքը: ...Եւ եթէ այս ամէնը կատարւում էր Թիֆլիսում, դժուար չէ
 երեւակայել հայերի վիճակը՝ Վրաստանի գաւառներում, որոնք թող-
 նուած են սեփական ճակատագրին եւ վրաց մամուլի հակահայ քա-
 ղազութեան ոգով տոգորուած տեղական վարչութեան ողորմածու-
 թեանը»³⁵:*

1919ի Յունուարին Վրաստանի կառավարութեանը բողոքով դիմել
 էր Սոչիի Ռուսական Ազգային Խորհուրդը՝ արդէն ռուս ազգութեան
 մարդկանց հալածելու պատճառով³⁶: Սոցիալիստ-յեղափոխականների
 Սոչիի Կոմիտէն 1919 Յունուարի 20ին պահանջում էր վրաց իշխանու-
 թիւններից՝ քննութիւն կատարել չրջանում բռնութիւնների, թալան-
 ների եւ չարաչառումների բազմաթիւ դէպքերի խնդրով³⁷:

Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ պատերազմի օրերին Սոչիի ՀԱԽը
 հրաւիրուել էր վրացական կառավարութեան ներկայացուցիչ Մ.
 Խոչոլաւայի եւ չրջանում տեղակայուած Մովսիսեայ Զոկատի հրամա-

նատար գեն. Ղոնիեւի հետ հանդիպման: Հանդիպման ընթացքում ՀԱԽի անդամները զգուշացուել էին թէ՛ վրացական զօրքերի դէմ տեղի հայերի ելույթի դէպքում նրանք կը դիտուէին այդ գործի կազմակերպողներ եւ կը պատժուէին գնդակահարութեամբ³⁸: Հայ լիազօրներին ստիպել էին գրութիւն տալ, որ չեն լքի շրջանի տարածքը: Նման արգելքը տարածուել էր նաեւ ամբողջ հայ բնակչութեան շարժի վրայ: Այսպիսով հայերի հաւատարմութեան ապահովման, այդպէս էլ շրջանում խաղաղութեան պահպանման պատասխանատուութիւնը դրուել էր ՀԱԽի վրայ եւ դա այն դէպքում, երբ հայերը, չնայած նրանց նկատմամբ թոյլ տուած բոլոր անօրինութիւններին, չէին փոխել սկզբնական հաւատարիմ դիրքորոշումը՝ վրացական իշխանութեան հանդէպ: Այս կարեւոր վկայութիւնը Ա. Յակոբեանը տուել էր 1919 Փետրուարի 17ին՝ շրջանում վրացական տիրապետութեան թօթափումից յետոյ³⁹: Վրաց պաշտօնեաների կողմից կիրառուած բոլոր կանխող միջոցառումները նա համարում էր անելորդ ու անիմաստ, քանի որ ՀԱԽը արդէն դիմել էր բնակչութեանը՝ հանգստութեան հրաւերով, ինչպէս նաեւ հեռագրել էր ՀՀ կառավարութեանը եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու կոչով⁴⁰:

Սակայն Սոչիի ՀԱԽի եւ հայերի հաշտ դիրքորոշման դիմաց վրաց իշխանութիւնները ոչինչ չարեցին, որ վերջ տան անօրինութիւններին: Հակառակը, ռազմական իշխանութիւնները կալանաւորում էին բողոքողներին, որպէս սադրիչներ: Տեսնելով դիմումների անարդիւնաւէտութիւնը, բնակիչները դադարել էին դիմել ՀԱԽին, որի վարկը ընկել էր: Սոչիի ՀԱԽը 1918 Դեկտեմբերին կոչ էր արել Եկատերինոպոլսում (այժմ՝ Կրասնոդար) նորաբաց անգլիական միախաչին՝ միջամտելու, սակայն՝ անարդիւնք⁴¹: Քաղաքացիական իշխանութիւնների անզօրութեան եւ վրաց գինուորականների կամայականութեան աստիճանի մասին վկայում է կառավարութեան ներկայացուցչին կից հայերի գործերով խորհրդական պորուչիկ⁴² Նաջարովի հետ տեղի ունեցած միջադէպը: 1918 Դեկտեմբերին 15 վրացի սպաներ յարձակուել էին նրա վրայ եւ դաժան ծեծի էին ենթարկել միայն այն պատճառով, որ խորհրդականը բազմիցս գեկուցում էր իր պետին հայաբնակ Դէ Սիմոն, Ուչ Դերէ, Նիժնէէ եւ Գոռնոէ Լօօ գիւղերում գինուորականների կատարած բռնութիւնների մասին⁴³: 1919 Յունուարին սպանուել էր Պիլենկուոյի (վրաց.՝ Գանթիադի, արխ.՝ Յանդրիպշ) ՀԱԽի նախագահ Վրոյր Տէր-Ղուկասեանը: Նա յայտնի էր վրացական գինուորականներին եւ իշխա-

նութիւններին դատապարտող բազում ելույթներով: Յանցագործները այդպէս էլ մնացին անյայտ⁴⁴:

1919 Յունուարի 31ին Գոռնոէ Լօօ գիւղում տեղի ունեցաւ բախում գիւղացիների եւ թալանով զբաղուող մի խումբ վրաց զինուորականների միջեւ, որի արդիւնքում զինուորականներից մէկը վիրաւորուեց: Վրաց հրամանատարութիւնը, առանց միջադէպի պատճառը իմանալու, հայերի դէմ ուղղեց պատժիչ ջոկատ, իբր՝ ապստամբութիւնը ճնշելու: Գիւղացիները թոյլ չտուեցին զօրամասին մուտք գործել գիւղ եւ դիմադրեցին: Նրանք իշխանութիւններից պահանջում էին քննութիւն բացել, քանի որ համոզուած էին, որ զինուորները ապատեղեկացրել էին իրենց հրամանատարութեանը՝ Յունուարի 31ի բախման իրական պատճառների մասին: Սակայն դա տեղի չունեցաւ եւ Փետրուարի 1ից գիւղում սկսուեց մարտ: Գիւղացիների դէմ, որոշ տեղեկութիւններով, նոյնիսկ ուղղուել էին հրանօթներ⁴⁵: Միաժամակ տարածուել էին լուրեր - որոնք յետագայում չհաստատուեցին - իբր՝ մի քանի հարիւր զինուած հայեր չարժուում էին դէպի Աղլէր⁴⁶: Զկարողանալով կոտրել ապստամբների մարտական կամքը, զինուորականները ներխուժել էին հարեւան Ուչ Դերէ ավանը եւ դուրս էին քշել նրա հայ բնակիչներին՝ դէպի Գոռնոէ Լօօ գիւղի մատոյցները: Գիւղացիներին որպէս կենդանի վահան օգտագործելով, զինուորականները փորձում էին մօտենալ ապստամբ հայերի դիրքերին: Սակայն դիմադրողները այնպէս էին կազմակերպել մարտը, որ խաղաղ բնակչութիւնը չէր տուժել եւ ցրուել էր յարակից անտառում⁴⁷: Զինուորականների ձեռքում մնացած Ուչ Դերէի երկու բնակիչ՝ Սեդրակ Թազմագեանը եւ Գարեգին Գրբաշեանը յաջտարարուել էին պատանդ, սակայն դիրքերից ետդարձի ճանապարհին, առանց որեւէ պատճառի սուինահարուել էին ուղեկալի կողմից⁴⁸: Կատաղած զինուորները սպանել էին նաեւ ճանապարհին նրանց հանդիպող Կուբանսկոյէ գիւղի տարէց բնակիչ Համբարձում Դաւլաշեանին⁴⁹:

Անհանգստացած՝ դէպքերի զարգացումներով, ՀԱՍԻ անդամները Փետրուարի 2ին պատրաստել էին շրջաբերական նամակ, եւ յղել շրջանում գործող հասարակաքաղաքական կազմակերպութիւններին, Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչութեան⁵⁰ եւ Վրաստանի ՀԱՍԻին⁵¹: Ա. Յակոբեանը գրում էր, որ Սոչիի ՀԱՍԻ բազմիցս դիմել է շրջանում Վրաստանի ներկայացուցչին՝ բողոքելով վրացական Ծովափնեայ Զոկատի զինուորականների կատարած բռնութիւնների եւ թալանների դէմ: Բողոքները, սակայն, անարդիւնք էին մնացել: Միաժամանակ, չցանկանալով սրել յարաբերութիւնները վրաց իշխանութիւնների հետ, Յակոբ-

եանը յայտնում էր, թէ կատարուածը անպատասխանատու անձանց գործունէութեան հետեւանք է, որոնք գործում էին առանց իշխանութիւնների գիտութեան՝ եւ՝ կամքին հակառակ: Անդրադառնալով Գոռնոէ Լօօ գիւղի բնակիչների ելոյթին, Սոչիի ՀԱՍԸ յայտնում էր նրանց անունից, որ գիւղացիները չունեն որեւէ հակասութիւն՝ վրացական իշխանութիւնների հետ եւ պաշտպանւում էին միայն հրոսակ զինուորների դէմ: Հայերի միակ պահանջն էր՝ նշանակել անկողմնակալ յանձնաժողով դէպքերի քննութեան նպատակով:

Ստեղծուած դրութիւնը Սոչիի ՀԱՍԸ բնութագրում էր որպէս աղէտ: Կառավարութեան ներկայացուցչի հետ համատեղ իրականացուած ՀԱՍԻ միջոցառումները՝ բախման դադարեցման ուղղութեամբ, անարդիւնք մնացին եւ այդ պատճառով ՀԱՍԸ խնդրում էր հասցէատէրերին՝ միջամտել ու պահանջել Վրաստանի իշխանութիւններից անյապաղ վերջ տալ մարտական գործողութիւններին՝ ետ քաշելով զօրքերը հայկական գիւղի մատուցներից⁵²: Ելոյթը ՀԱՍԸ դիտում էր որպէս գիւղացիների ինքնապաշտպանական կռիւ⁵³: Փետրուարի 3ին Սոչիի ՀԱՍԸ անյապաղ միջամտութեան խնդրանքով դիմել էր Այսրկովկասում բրիտանական հրամանատարութեանը՝ խաղաղ միջոցներով միջադէպի վերացման համար: ՀԱՍԸ մտահոգութիւն էր յայտնում, որ մասնակի ելոյթը Գոռնոէ Լօօ գիւղում կը վերածուի ընդհանուր բախման: Դիմումի բովանդակութիւնը անգլիացիները հեռախօսակապով ազդարարել էին Վրաստանի կառավարութեանը⁵⁴:

1919 Փետրուարի 4ին Սոչիի ՀԱՍԻ պահանջին արձագանգեց սոցիալիստ-յեղափոխականների Շրջանային Կոմիտէն, որը իր յայտարարութիւնում պահանջում էր անյապաղ նշանակել քննչական յանձնաժողով եւ պատասխանատուութեան կանչել մեղաւորներին: Միաժամանակ, Կոմիտէն շեշտում էր, որ բռնութիւնների եւ թալանների դէմ ելած գիւղացիներին «իշխանութիւնները ճնշում են ցարական ժամանակների պատժիչ արշաւանքները յիշեցնող դաժանութեամբ»⁵⁵: Փետրուարի 5ին Սոչիի Ուկրաինական Գրոմադայի (Միութեան) նախաձեռնութեամբ անցկացուեց չրջանի հասարակաքաղաքական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների հաւաք, որը որոշեց. «1. Պահանջել դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները եւ բռնութիւնները՝ խաղաղ բնակչութեան դէմ; 2. Ընտրել յաճախորդով երեք անդամից՝ տեղի իշխանութիւնների հետ միասին քննելու բռնութիւնների բոլոր դէպքերը՝ ինչպէս զօրքերի, այդպէս էլ ցածրադիր վարչակազմի կողմից կատարուած; 3. Շտապ հեռագրով առաջարկել Թիֆլիսի

անգլիական միսիային՝ պատուիրակութիւն յղել Սոչի; 4. Պատուիրակութեան առջեւ հարց բարձրացնել հանրաքուէի մասին, որպէսզի բնակչութիւնը առանց զօրքերի եւ վարչակազմի որեւէ ճնշման կարողանայ արտայայտուել տեղական իշխանութեան կազմակերպման, շրջանի քաղաքական ու տնտեսական ճակատագրի մասին...; 6. Դուրս բերել զօրքերը»⁵⁶: Փաստաթղթի բովանդակութիւնը որոշուել էր յայտնել նաեւ կամաւորական Բանակի շտաբին: 32 ձայն քուէարկել էր որոշման օգտին, իսկ դէմ էին արտայայտուել տեղի սոցիալ-դեմոկրատներին ղեկավարները (Իգմայլով, Յւանգէր): Շրջանային Վրացական Ազգային Խորհրդի (ՎԱԽ) ներկայացուցիչները (Խոփերիա, Զիփաձէ) ձեռնպահ մնացին⁵⁷:

Տեղի ՎԱԽը յղել էր պատասխան Սոչիի ՀԱԽի Փետրուարի 2ի շրջաբերականին, թէ՛ «Վրաց հասարակութիւնը արտայայտում է իր ամփոսանքը որոշ վրաց զինուորների կողմից կատարած էքսցեսների վերաբերեալ: Միաժամանակ, վրաց հասարակութիւնը պատուիրակների միջոցով բարեխօսել է բարձրագոյն ռազմական եւ քաղաքական իշխանութիւնների առջեւ՝ հայ բնակչութեան եւ զօրքերի միջեւ հակամարտութիւնը անյապաղ վերացնելու մասին: Վրաց հասարակութիւնը յոյսով է, որ բարեկամութիւնը՝ հայ եւ վրաց եղբայր ժողովուրդների միջեւ, չի խախտուի եւ առաջացած թիրիմացութիւնները ու առանձին մութ անձանց սաղոյանքները յետագայում կը կանխուեն ոգով բարեկամ երկու ժողովուրդների միացեալ ուժերով»⁵⁸: Յիշեալ նամակի կրկնօրինակը յղուել էր մերձսեւեծովեան երկրամասում Վրաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ Մուխրան Խոչոյաւային:

Փետրուարի 6ին կառավարութեան քարտուղարութիւնում սղագրել էին Խոչոյաւայի գեկուցումը: Նա յայտնում էր, որ Փետրուարի 3ից դէպքերը քննելու նպատակով իր գլխավորութեամբ սկսեց գործել յատուկ յանձնաժողով⁵⁹: Նշուած են երկու գոհ հայերից եւ վիրաւորներ՝ վրացական զինուորականների շարքերում: Չնայած, որ սկզբնական տեղեկութիւններով Խոչոյաւայի մօտ ստեղծուել էր իրական ապստամբութեան տպաւորութիւն, նա հաղորդում է հակամարտութիւնը ի վերջոյ խաղաղ միջոցներով վերացնելու մասին: Վերլուծելով ելույթի պատճառները, նա նշում է շրջանային կոմիսար Զնելաձէի թեթեւամիտ վերաբերմունքը տեղի բնակչութեան կարիքներին եւ պահանջներին: Վրաց բարձրաստիճան պաշտօնեան չէր բացառում իր համար անյայտ նաեւ որեւէ այլ ոյժի չար կամքը: Միաժամանակ նա վկայում է. «Ես անձամբ տեսել եմ հետեւանքները մի շարք անթոյլատրելի գործերի,

յափշտակումների եւ կոպիտ վերաբերմունքի՝ բնակչութեան նկատմամբ [վրաց] զինուորականների կողմից»։ *Խոշորաւայի գեկուցագրում* չկայ որեւէ մեղադրանք տեղի հայերի վարքագծի վերաբերեալ եւ փաստաթուղթը բարեացակամ ոգով է ներշնչուած նրանց նկատմամբ⁶⁰։ Վրաստանում ՀՀ դեսպանորդը Երեւան գեկուցեց Սոչիի հայերի ապստամբութեան պատճառների մասին. թէ՛ ապստամբութիւնը ուղղուած էր անկարգութիւն անող վրացական զօրքերի դէմ, որի հետեւանքը եղաւ - նրա կարծիքով - Կամաւորական Բանակի կողմից չրջանի գրաւումը։ «Վրաց իշխանութիւնների թշնամական վերաբերմունքը՝ դէպի այդ շրջանի հայերը, ոչ ոքի մէջ կասկած չպիտի յարուցի»⁶¹, գրում է դեսպանորդը։

Վրաստանի կառավարութեան ոտնձգութիւնները բախման բերեցին Վրաստանին՝ Ռուսաստանի հարաւում հզօրացադ «Սպիտակ Շարժման» հետ։ Ինչպէս գրում էր Կամաւորական Բանակի գեներալ Ալեքսանդր Լուկոմսկին. «Վրաստանի համար Սոչիի շրջանը ուներ հսկայական նշանակութիւն՝ որպէս գօտի, որն առանձնացնում էր Կամաւորական Բանակը Սուխումի շրջանից։ Վրաստանի կառավարութիւնը մտաւախութիւն ուներ, որ Կամաւորական Բանակի անմիջական հարեւանութիւնը կը տանի Աբխազիայի տարանջատմանը Վրաստանից»⁶²։ 1919 Փետրուարի 6ին Կամաւորականները Սոչիից դուրս քշեցին վրացական զօրքերը, ապա նուաճեցին Գագրայի տեղամասը։ Առաջացաւ Սոչիի ռազմաճակատը, որը Կամաւորական Բանակի կողմից պաշտպանուում էր նաեւ 1500 հայերից կազմուած զօրամասով⁶³։ Վրաց իշխանութիւնների կարծիքով Կամաւորական Բանակի հետ ընդհարման պատճառը հայերն էին⁶⁴։ Կամաւորականների յարձակման անցնելու օրը վրացական իշխանութիւնները Սոչիում ցրել էին պարեկային խմբեր, նրանց յանձնարարելով ձերբակալել ՀԱԽի անդամներին, որպէս այդ գործի անմիջական յանցաւորներ⁶⁵։ Որ դա այդպէս չէր՝ վկայում է 1919 Փետրուարի 19ի Սոչիի ՀԱԽի նամակը Վրաստանի ՀԱԽի նախագահութեանը։ Նամակում յստակօրէն ասուած էր, որ «Ազգային Խորհուրդը մինչեւ վերջին պահը մնացել է հաւատարիմ [Վրաստանի կառավարութեանը] եւ ոչ մի կապ չի ունեցել Կամաւորական Բանակի հետ»⁶⁶։ Փաստերը վկայում են, որ հայ բնակչութեան մասնակի ելոյթը չէր կարող պատճառ դառնալ Սոչիի եւ Գագրայի գրաւմանը։ Կամաւորականների եւ Վրաստանի բախման հիմքում ընկած էր տարածքային վէճը։ 1918 Սեպտեմբերին նախարար Գեգեճկորին համոզում էր վարչապետ Նոյ Ժորդանիային՝ օգտուել յարմար պահից

եւ պաշտօնապէս միաւորել Սոչիի շրջանը Վրաստանին, նշելով, որ հակառակ վարքագիծն աններելի է եւ նոյնիսկ յանցանք կը լինի վրաց կառավարութեան համար: Միաժամանակ նախարարը շեշտում էր, որ շրջանի միացումը փաստի առջեւ կը դնի կամաւորական Բանակի հրամանատարութեանը⁶⁷: Նոյն ժամանակ, կառավարութեան ներկայացուցիչ Անջափարիձէն զգուշացնում էր ռազմական նախարարին, թէ շրջանին տիրելու ցանկութիւնը կը յանգեցնի լուրջ բախման: Նրա կարծիքով տարածքը կարելի էր պահել միայն գերմանացիների օժանդակութեամբ, որոնց զօրամասը 1918ին գտնւում էր Ադլէրում: Հակառակ պարագայում Անջափարիձէն առաջարկում էր ուշադրութիւնը սեւեռել Վրաստանի պատմական սահմանի վրայ⁶⁸: Յետագայում, անտեսելով դաշնակից Գերմանիայի պարտութեան փաստը եւ բրիտանական զօրքերի հրամանատարութեան ոչ-նպաստաւոր դիրքորոշումը⁶⁹, վրացական իշխանութիւնների եւ տեղի սոցիալիստական կազմակերպութիւնների ջանքերով 1918 Դեկտեմբերին հրաւիրուած Սոչիի շրջանի գիւղացիութեան համագումարը կողմ քուէարկեց Վրաստանի կազմում լինելու առաջարկին, թէպէտ ժամանակաւոր՝ մինչեւ Ռուսաստանի Դեմոկրատական Դաշնային Հանրապետութեան ձեւաւորումը⁷⁰:

Սոչիի ՀԱՍԻ կարծիքով, Վրաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչները եղան սնանկ եւ չկատարեցին խոստումը՝ դատի յանձնել բռնութիւններ գործողներին: Այդ իսկ պատճառով, ՀԱՍԻ տեսակէտից, նրանք ոչ միայն չկարողացան անիշխանութեանը վերջ տալու առաքելութիւն ունենալ, այլեւ ինքները տարածում էին շրջանում «անիշխանութիւն»: Ելնելով եղածից, Սոչիի ՀԱՍԻ շահագրգիռ կողմերին առաջարկում էր այլեւս չենթարկել Սոչիի շրջանը Վրաստանի իշխանութեանը եւ միջոցներ գտնել Արխաղիայի հայ բնակչութեան տարական իրաւունքների պաշտպանման համար⁷¹:

Գագրայի տեղամասում կամաւորականների տիրապետութեան օրերին, ոմն Դերենիկեան⁷² հակավրացական թեւին պատկանող արխագ գործիչների հետ գաղտնի դաշինք էր կնքել, իր ասելով՝ «Հայ եւ արխագ ազգութիւնների փոխյարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար»⁷³: Տուեալ փաստին ՀՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութիւնում (ԱԳՆ) բացասական էին վերաբերուել եւ Դերենիկեանի գործունէութիւնը որակել էին «ինքնագլուխ»: Բացի այդ, ԱԳՆ-ում կարծում էին, թէ. «Շնորհիւ նրա ակտիւ գործունէութեան, որը միշտ պարզ կերպով ուղղուած է եղել վրացիների դէմ, հայ-վրացական յարաբերութիւնները այս շրջանում դարձել են սոսկալի թշնամական եւ ստեղծուել է մի

շատ պարարտ հող՝ պրովոկացիայի համար»։ Այսպիսով, Դերենիկեանը համարուեց «վնասակար եւ ինքնակոչ անձնատրուքին, որի վնասակար ազդեցութիւնը հայ գաղութի վրայ Սոչիում անհրաժեշտ է չեզոքացնել»⁷⁴։ Պարզ է, որ ՀՀ կառավարական շրջանակները ստիպուած աչք փակելով բռնութիւնների բազմաթիւ դէպքերի, միաժամանակ խիստ բացասական էին վերաբերում հայերի հակավրացական գործունէութեան որեւէ մասնակցութեանը։ Վրաստանի հայութեան վիճակի բարելաւումը ՀՀ իշխանութիւնները տեսնում էին բանակցութիւնների եւ բարիդրացիական յարաբերութիւնների հաստատման ճանապարհով։

Ինչպէս գրում էր Լուկոմսկին. «Սոչիի շրջանում վրացական իշխանութեան թօթափումից յետոյ բիւրիմացութիւնները շարունակում էին հարեւան Սուխումի շրջանում՝ հայերի եւ արխագների նկատմամբ վրացական իշխանութիւնների վերաբերմունքի պատճառով»⁷⁵։ Երկու կողմերը՝ ե՛ւ վրացական, ե՛ւ կամաւորական, միջնորդութեան խնդրանքով դիմում էին Այսրկովկասում տեղակայուած բրիտանական բանակի հրամանատարութեանը։ 1919 Մարտի 11ին Անտոն Դենիկինը⁷⁶ նամակ էր յղել Բրիտանական Ռազմական Միսիայի պետ գեներալ Բրիգգին, որտեղ մասնաւորապէս ասուած է. «Ինձ ղլմել էին Սոչիի շրջանի հայկական ազգային միութեան պաշտօնական ներկայացուցիչները խնդրանքով՝ պաշտպանել Սուխումի շրջանի հայ բնակչութիւնը... վրացական զօրքերի բռնութիւններից... Վրացական զինուորական իշխանութիւնները ռազմատուգանք են դրել Սուխումի շրջանի Գուդաուտայի տեղամասի հայաբնակ գիւղերի վրայ... Բնակիչները... չունեն միջոցներ՝ կատարելու իրենց առջեւ դրուած պահանջները։ Փետրուարի 23ին վրացական զօրքերը, շրջապատելով գիւղերը, սկսեցին խաղաղ բնակչութիւնը զնդակոծել հրանոթներից եւ զնդացիքներից... Խնդրում եմ ... հասցնել ... իմ բողոքը՝ անպաշտպան հայ բնակչութեան նկատմամբ բռնութիւնների վերաբերեալ, եւ խնդրում եմ գործադրել եռանդուն ճնշում՝ վրացական կառավարութեան վրայ՝ վայրագութիւններին վերջ տալու համար»⁷⁸։ Վրաց պատմաբանները կեղծարար եւ սադրանք են համարում Դենիկինի կողմից հայերի եւ արխագների շահերի պաշտպանութեան առաքելութիւնը, որի նպատակն էր արդարացնել վերջինիս զաւթողական քաղաքականութիւնը Վրաստանի նկատմամբ⁷⁹։ Վրաց հեղինակի կարծիքով բնակչութիւնից անցանկալի բռնագրաւումները - որոնք զանգուածների բնական դժգոհութիւնն էին առաջացնում - պայմանաւորուած էին

Վրաստանի տարածքային ամբողջականութեան եւ իրաւակարգի պաշտպանութեան ուղղութեամբ գործադրուած միջոցառումներով⁸⁰ :

1919 Ապրիլին վրացական զօրքերը անցան հակալարձակման եւ ետ խլեցին Գազրայի տեղամասը: Բրիտանական հրամանատարութեան նախաձեռնութեամբ Գազրայի տեղամասում կողմերի միջեւ հաստատուել էր «չէզոք գօտի»: Հայաբնակ Պիլենկուօ ականը յայտնուեց սահմանագծին, կիսուելով՝ «չէզոք» եւ «վրացական» մասերի⁸¹: Ինչպէս տեղեկացնում էր ՀՀ հիւպատոսը Սուխումում, Գազրայի տեղամասի հայ բնակչութիւնը Կամաւորների եւ վրացական զօրքերի բախումների ժամանակ ենթարկուել էր սնանկացման, քանի որ զինուորները սնւում էին հայերի հաշուին: Հիւպատոսի վկայութեամբ տեղամասի հայերի վիճակը աննկարագրելի ծանր էր եւ դիտորդի վրայ ճնշող տպաւորութիւն էր թողնում⁸²: Վրաց զինուորականները կասկածում էին հայերին՝ Կամաւորականներին աջակցութեան գործում եւ վրէժ էին լուծում նրանց նկատմամբ⁸³: Մէկ այլ գեկոյցում, հիւպատոսը ԱԳ նախարարին գրում է, որ վրացական բանակը հրով եւ սրով անցաւ Գազրայի տեղամասով, օգտագործելով այն պատրուակը, որ հայերն էին հրաւիրել Կամաւորականներին Սոչիի շրջան: Հիւպատոսը ոչինչ չի ասում որոշակի դէպքերի մասին, նշելով միայն, որ վրացական ռազմական իշխանութիւնների անօրինութիւնները այս տեղամասում հնարաւոր չէ նկարագրել: Նա յայտնում է, որ Արխագիայում Վրաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ Իսիդոր Բամիշուիլու խոստովանութեամբ՝ առանց վրաց իշխանութիւնների օգնութեան հնարաւոր չէր վերացնել հասցուած կորուստը: Այդպիսով՝ չէր ժխտում միասն⁸⁴:

1919 Մարտի 16ին, Սուխումի շրջանի 170 հայերի ստորագրութիւններով վաւերացուած նամակ է ուղարկւում Թիֆլիսում ՀՀ դեսպանատուն. դիմողները յայտարարում էին իրենց Հայաստանի հպատակներ եւ բողոքելով անպաշտպան լինելուց, խնդրում էին ներկայացուցչութիւն բացել Սուխումում⁸⁵: 1919 Հոկտեմբերի 28ին ՀՀ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսեանը, նաեւ որպէս արագորժնախարար ստորագրում է շրջաբերական նամակ, որտեղ կարեւորում է հիւպատոսութիւնների բացման հարցը, քանի որ ՀՀ կառավարութիւնը տեղեակ չէր հայ գաղութների կեանքի մասին⁸⁶: 1919 Յունիսի 25ին, Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցիչ Լեւոն Եւանգուլովի գեկուցագրում ԱԳՆին առաջարկւում է հպատակութեան հարցը վճռելիս նկատի առնել այն հանգամանքը, որ Սուխումի եւ Սոչիի հայերի կողմից Հայաստանի քաղաքացիութիւն ըն-

դուներու պարագայում, փաստը, յամենայնդէպս, կ'օգտագործուի Վրաստանի կառավարութեան կողմից՝ հայերին հողային սեփականութեան իրաւունքից զրկելու նպատակով, իրրեւ օտարների⁸⁷։ Ինչպէս յայտնի է դառնում 1919 Սեպտեմբերի 26ի Եւանգելովի զեկուցագրից, նրան այցելել էր Սուխումի Շրջանային ՀԱԽի անդամ Խ. Աւդալբեկեանը եւ պնդել, որ հիւպատոսարանի բացումը Սուխումում անհրաժեշտ չէ, քանի որ կարող է փչացնել յարաբերութիւնները վրաց իշխանութիւնների հետ։ Աւդալբեկեանի կարծիքով ՀԱԽը ոչ միայն հոգում էր գաղութի կարիքների որոշ մասը, այլեւ կարող էր վարել հիւպատոսական գործ⁸⁸։ Սակայն 1919 Օգոստոսի 1ին Եւանգելովը ՀՀ կառավարութեան անունից դիմել էր Վրաստանի իշխանութիւններին խնդրանքով, որտեղ ասուած է. «Սուխումի շրջանում բնակւում են մեծ քովով նախկին քուրքահպատակ հայեր։ Նրանց շահերի պաշտպանութեան համար Հայաստանի կառավարութիւնը նպատակաւարմար է գտնում հիմնել հիւպատոսարան՝ Սուխում քաղաքում՝ հիւպատոսի նստավայրով։ Խնդրում են տեղեկացնել՝ Վրաստանի կառավարութեան կողմից այս առաջարկի իրականացումը կարո՞ղ է հանդիպել որեւէ խոչընդոտի»⁸⁹։ Արդէն Օգոստոսի 7ին Վրաստանի կառավարութիւնը դրական որոշում է կայացնում⁹⁰։ 1919 Նոյեմբերի 15ին Եւանգելովը առաջարկում է ՀՀ ԱԳՆին բացել հիւպատոսարան նաեւ Սոչիում՝ հիմնաւորելով դիմումը, թէ՛ ժամանակին ներկայացուցչութիւն ունենալու պարագայում համապատասխանօրէն կը պաշտպանուէին հայերի շահերը եւ կը կանխուէր նրանց ապստամբութիւնը։ Այժմ, Եւանգելովի կարծիքով, ներկայացուցիչը պէտք է նպաստէր հայերի չէզոքութեանը եւ հայրենադարձութեանը⁹¹։ Սակայն ՀՀ արտգործնախարարի հրահանգով Սոչիի շրջանը ընդգրկուեց Սուխումի հիւպատոսարանի գործունէութեան գօտում⁹²։ Եւանգելովի առաջարկութեամբ, Նոյեմբերի 1ից⁹³ ՀՀ ԱԳՆն Սուխումում հիւպատոս նշանակեց Թիֆլիսի ներկայացուցչութեան խորհրդական Վաղարշակ Սահակեանին։

Հասնելով Սուխում, Սահակեանը տեղեկացնում էր իր նախարարին, որ Վրաստանի կառավարութեան իշխանութիւնը Արխագիայում վերջնականօրէն չի հաստատուել, քանի որ պայքար է ընթանում երկրամասի լայն ինքնավարութեան կողմնակիցների եւ վրաց իշխանութիւնների միջեւ, որի պատճառով կառավարման բնագաւառում տիրում է խառնաշփոթ⁹⁴։

1919 Փետրուարին ընտրուել էր Արխագիայի Ժողովրդական Խորհուրդը (ԱԺԽ), որն էլ ձեւաւորեց տարածքային գործադիր իշխանու-

թիւն՝ Կոմիսարիատ անուանումով: Սուխումի հայութեան գերակշռող մասը, համարուելով թուրքահայտակ, գուրկ էր ընտրութիւններին մասնակցելու իրաւունքից: Ձայնի իրաւունք ունեցողները տուեցին այն Վրաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանուորական Կուսակցութեանը, որի ցուցակով ԱժԽ անդամ ընտրուեց Սուխումի ՀԱԽի նախագահ Խաչատուր Աւդալբեկեանը: Վրաց հեղինակները շեշտում են նրա եռանդուն աջակցութիւնը՝ Վրաստանի կառավարութեան քաղաքականութեանը⁹⁵: Սուխումի շրջանում գործող ՀՅԴ Տեղական Կոմիտէն որեւէ կերպ չարտայայտեց իր դիրքորոշումը⁹⁶: Երկրամասի վերջնական իրաւական կարգավիճակը պէտք է որոշէր Վրաստանի ապագայ սահմանադրութիւնը եւ, որպէս վերջինիս գումարելին՝ «ինքնավար Արխագիայի Կանոնակարգը»: ԱժԽն ենթադրւում էր որպէս օրէնսդրական մարմին, սակայն մինչեւ ինքնակառավարման մասին կանոնակարգի հաստատումը, նրա լիազօրութիւնների շրջանը չէր սահմանուած: Այդ իսկ պատճառով ԱժԽն ունէր ներկայացուցչական ֆունկցիա: Ժամանակակիցների վկայութեամբ ե՛ւ ԱժԽի, ե՛ւ Կոմիսարիատի դերը ձեւական էր իրական իշխանական լծակները գտնւում էին վրացական գինուորական հրամանատարութեան ձեռքում: Թիֆլիսի մամուլը կասկածի տակ էր առնում Արխագիայի ինքնավարութեան անքակտելիութեան մասին Վրաստանի կառավարութեան հաւաստիացումները⁹⁷: 1920 Յունուարի 21ին ԱժԽին բողոքով դիմել էին Գազրայի տեղամասում բնակուող հայերի պաշտօնական ներկայացուցիչները. «Վրաց զինուորականները, - գրում էին նրանք, - գիշերով յարձակում են խաղաղ բնակիչների վրայ, եւ սպառնալով գնդակահարել, դրամ են պահանջում: Ստանալով մի քանի հազար ռուբլի, հեռանում են, հակառակ դէպքում՝ սպանում են... Շարքայիներն եւ սպանների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ վերին աստիճանի արհամարհական է եւ սպառնացող»⁹⁸: Զեկուցագրերից մէկում Սահակեանը առաջարկում է Բամիշուխու առջեւ բարձացնել Գազրայում փոխհիւպատոս ունենալու հարցը, քանի որ արխագական իշխանութիւնների ազդեցութիւնը շրջանում աննշան է⁹⁹:

Հիւպատոսութեան գործունէութեան առաջին իսկ օրից կարեւորւում էին մի շարք հարցեր, ինչպէս՝ հայրենադարձութեան, Սուխումի շրջանի հայերի քաղաքացիական պատկանելիութեան եւ նրանց զօրակոչի հարցերը, որոնց լուծումը բարդանում էր հիւպատոսի եւ տեղի ՀԱԽի միջեւ անբարեացակամ յարաբերութիւններով: Նոյնիսկ նրանց անհամաձայնութիւնները տարածւում էին Սուխումի շրջանում բնակ-

ուող հայերի թուի շուրջ՝ Սահակեանը նշում է 25000¹⁰⁰, իսկ ՀԱԽը՝ 30000¹⁰¹։

1920 Մարտի 2ին հիւպատոսը կազմում է Արխագիայում հայերի քաղաքական եւ տնտեսական իրավիճակի մասին հաշուետուութիւն։ Նա նշում է, որ Վրաստանի կառավարութեան կողմից ծխախոտի առեւտրի պետական մենաշնորհի հաստատումից յետոյ, հայերը կարծում էին, որ Արխագիայում այլեւս ապրել հնարաւոր չէ եւ պահանջում էին իրենց տեղափոխել Հայաստան։ Հակառակ դէպքում՝ սպառնում էին արտագաղթել ցանկացած այլ երկիր¹⁰²։ 1920ի ամռանը, Թիֆլիսում գտնուող ԱԺԽի պատուիրակութիւնը բողոքում էր Վրաստանի վարչապետ Ժորդանիային, թէ՛ ծխախոտային մենաշնորհը գիւղացիների միջավայրում ուժգին բողոք է առաջացրել եւ կործանել այս գիւղատնտեսական կուլտուրայի մշակումը¹⁰³։ Եւ իրօք, եթէ 1914ին ծխախոտի տնկաստանների ընդհանուր տարածքը կազմում էր 14325 հեկտար, ապա 1920ին՝ միայն 1311¹⁰⁴։

Միւս հարցը, որը յուզում էր բնակչութեանը, 21 տարին լրացած հայ երիտասարդների զօրակոչն էր Վրաստանի բանակ։ Այս որոշումը առաջացրեց տեղի հայերի գայրոյթը։ Սա տեղի ունեցաւ այն պարագայում, երբ արխագները Վրաստանի կառավարութեան կողմից ազատուած էին զօրակոչից եւ կարող էին ծառայել բանակում՝ կամաւոր¹⁰⁵։ Հիւպատոսարանի բացումից անմիջապէս յետոյ 700 հայ ընտանիք ձեւակերպեց Հայաստանի քաղաքացիութիւն¹⁰⁶։ Թիֆլիսում ընթացող բանակցութիւններում ՀՀ պատուիրակութիւնը դիմեց վրացական կողմին եւ նրա իշխանութիւնները հրաժարուեցին ուժային գործօնից։ Կալանքից ազատուեցին զօրակոչից խուսափողները, բանակի շարքերից զօրացրուեցին Վրաստանի քաղաքացիութիւն չունեցող հայերը։ Միաժամանակ, Սուխումի հիւպատոսը հանդէս եկաւ միջնորդութեամբ՝ զինակոչը չտարածել չրջանում բնակուող Հայաստանի քաղաքացիների վրայ՝ մինչեւ իրենց հայրենիք տեղափոխուելը¹⁰⁷։ 1919 Դեկտեմբերի 9ի պատասխան նամակում նշուած է, որ թէպէտ Ռազմական նախարար Բ. Արարատովը անցանկալի էր համարում իրականացնել զօրակոչը Հայաստանի սահմաններից դուրս, միաժամանակ նա նպատակադրմար էր գտնում առաջարկել երիտասարդներին, որոնք հանդիսանում էին ՀՀ զինակոչիկներ, իրենց հաշուին մեկնել Հայաստան։ Հակառակ դէպքում նրանք կը համարուէին Վրաստանի քաղաքացի եւ պէտք է ծառայէին տեղում¹⁰⁸։

Սպիտակ Բանակի հրամանատարութեան կարգադրութեամբ, վերջինիս տիրապետութեան ներքոյ յայտնուած Սոչիի եւ Գագրայի տարածքում, 1919 Ապրիլի 12ից յայտարարուել էր զօրահաւաք: Տեղի ունս գիւղացիները, չցանկանալով ներքաշուել քաղաքացիական պատերազմին, իրենց հաւաքում ընդունել էին բանաձեւ, որը մերժում էր հրամանը¹⁰⁹: Հայերը, որոնք ողջունում էին «Սպիտակների» տիրապետութիւնը, որպէս ազատութիւն՝ վրացական լծից, համերաշխ չեղան ունս գիւղացիների հետ¹¹⁰: Այն պարագայում, երբ ունս գիւղացուն նոյնիսկ գնդակահարում էին դասալքութեան համար, համչէնահայ բնակչութիւնը բաւական թուով կամաւորներ տուեց: Արդիւնքում, կամաւորական Բանակի կազմում գոյացաւ Հայկական Զօրամաս¹¹¹: Վերջինս գործել է վրաց զօրքերի դէմ Սոչիի ռազմաճակատում¹¹²:

Հայերի մասնակցութիւնը վրաց բանակի դէմ կռիւներին՝ ճիշտ չէ ընկալել որպէս ազգամիջեան բախում, քանի որ յայտնի է տեղի վրաց եւ համչէնահայ համայնքների միջեւ բարիդրացիական յարաբերութիւնների փաստը: Զօրամասի ձեւաւորումը հարկաւոր է դիտել որպէս բողոքի դրսեւորում՝ վրացական իշխանութիւնների սխալ կառավարման դէմ՝ երբ համչէնահայ համայնքն ալլելս չէր ցանկանում յայտնուել Վրաստանի կազմում: Խուսափելով վրաց իշխանութիւնների կողմից աւելորդ մեղադրանքներից, Սուխումի շրջանի ՀԱԽը հայկական ռազմիկներին հռչակեց զօրամասի եկուորներ¹¹³: 1919 Նոյեմբերին Սուխումի ՀԱԽը դիմել էր ՀՀ Թիֆլիսի ղեսպանորդին խնդրելով ջանք գործադրել Հայկական Զօրամասը ռազմաճակատից հեռացնելու ուղղութեամբ, քանի որ նրա մասնակցելը կամաւորականների եւ վրաց բանակի միջեւ բախումներում, նիւթ էր տալիս Արխագիայի հայերի դէմ սադրանքներ կազմակերպելու: Որպէս հետեւանք սրւում էին յարաբերութիւնները վրաց իշխանութիւնների հետ, ինչը լուրջ վատացնում էր Սուխումի շրջանում հայերի վիճակը, որոնք ՀԱԽի պնդմամբ, ցանկանում էին հանգիստ ու խաղաղ ապրել իրենց հարեւանների հետ: ՀԱԽի կարծիքով զօրամասը հայերի որեւէ շահին չէր ծառայում եւ նրա հեռանալուց յետոյ շրջանի հայութեան դրութիւնը կը բարելաւուէր¹¹⁴:

1919 Նոյեմբերի 25ին Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցչութեան ռազմական կցորդը հաղորդում էր իր կառավարութեանը, որ Դենիկինը համաձայնութիւն է տուել Սպիտակ Բանակում ծառայող մի քանի հազար հայերի ՀՀ տեղափոխութեանը: Բացի այդ, ինչպէս հաւաստիացնում էր Եկատերինոգարում գտնուող Ռուսաստանի Հարաւային Ռազմական Ուժերի գլխաւոր հրամանատարութեան եւ «Յատուկ խորհր-

դակցութեանը»¹¹⁵ կից ՀՀ ներկայացուցիչ Հ. Սաղաթելեանը, Դենիկինը խոստանում էր զէնքը թողնել հայ ռազմիկներին եւ նրանց ապահովել զինամթերքով: Իսկ Եւանգուլովը հաղորդում էր, որ Վրաստանի կառավարութիւնը նրանց համար չի ստեղծի որեւէ խոչընդոտ եւ որպէս «գաղթականների» բաց կը թողնի իր տարածքով¹¹⁶:

Սակայն այս ծրագիրը չյաջողուեց, քանի որ 1920 Յունուար-Փետրուարին Ռուսաստանի հարաւում «Սպիտակ Շարժում»ը պարտութիւն էր կրել Կարմիր Բանակի հարուածներից: 1920 Յունուարի 18ին Սահակեանը զեկուցում էր նախարարութիւն, որ Սոչիի ռազմաճակատում գտնուող հայ ռազմիկների շարքերում կայ հայրենադարձութեան մտադրութիւն եւ նպատակաշարմար էր գտնում հայկական զօրամասը տեղափոխել ՀՀ՝ Վրաստանի վրայով, միաժամանակ պահպանելով հանդերձանքը եւ զէնքը: Հիւպատոսը համոզուած էր, որ վրաց իշխանութիւնները դէմ չէին լինի այս ծրագրին: Բացի զօրակոչիկներից, զօրամասը համալրում էին նաեւ կամաւորներ եւ ժամանակակիցներից յայտնի էր, որ այն խռովայոյզ ժամանակ վերջինները ծառայում էին ոչ թէ որեւէ կուսակցական շահերի, այլ նախկին Ռուսաստանի սահմաններում յանուն միասնական պետականութեան¹¹⁷: Այս առումով Սահակեանը մտահոգուած էր, որ նրանք կարող էին հեշտութեամբ հրապուրուել «նոր եւ ուժեղ», արդէն Խորհրդային Ռուսաստանի կարգախօսով ու դարձեալ օգտագործուել Վրաստանի դէմ¹¹⁸: Այդ հարցում հիւպատոսի հետ համաձայն էին նաեւ ՀՀ ԱԳՆ-ում¹¹⁹:

Յետագայ դէպքերը ունեցան արագ զարգացում: 1920 Յունուարի 28ին Սոչիի եւ Սուխումի շրջանների սահմանագծին տեղի ունեցաւ ելոյթ՝ Կամաւորական Բանակի դէմ: Ելոյթը գլխաւորում էր «Սեւծովեան Ափի Ազատագրման Կոմիտէ»ն¹²⁰: Նրան ենթարկուող «Սեւծովեան Գիւղացիական Աշխարհագործ» ընդհարումներից յետոյ՝ Փետրուարի 1ին գրաւեց Սոչին: Շարժման սկզբից հայերի ժողովը որոշեց խիստ չէզոքութիւն պահպանել եւ դիմել ինքնապաշտպանութեան՝ եթէ նրա գոյութեան սպառնայ վտանգ: Ա. Յակոբեանի վկայութեամբ հայ բնակչութեան դիրքորոշումը՝ որեւէ մարտնչող կողմի նկատմամբ, կարող էր վճռական դեր ունենալ: Երկու ճամբարում էլ դժգոհութիւն էին յայտնում չէզոքութեան վերաբերեալ, քանի որ հայերը, չնայած բազմաթիւ խնդրանքների՝ նոյնիսկ սաղրանքների, չներքաշուեցին կռուին: Իսկ Կամաւորական Բանակի շարքերում ծառայողների վերաբերեալ Յակոբեանը յայտնում է, որ «Չնայած զինուորների՝ մանաւանդ անդրկովկասցիների բոլորն ցանկութեան՝ վերադառնալ Հայաստան, եւ

մեր ջանքերի, [Զմշկեանի գումարտակը] մնաց Սոչիում եւ մասնակցեց կռիւներին, տալով մի քանի սպանուած եւ վիրաւոր: Կամաւորական Բանակի նահանջի ժամանակ բաւական թուով հայ սպաներ եւ զինուորներ մնացին Սոչիում եւ մեծ մասամբ թէւ ձերբակալուեցին, բայց հետեզհետէ ազատ արձակուեցին»¹²¹: Նաեւ յայտնի է, որ հայկական գումարտակը, լինելով Սոչիի կայազօր, մինչեւ քաղաքի զիջումը մասնակցել էր Մացեստա գետի վրայ 1920 Յունուարի 31ի մարտին: Միւս կռիւը հայ զինուորները մղել էին Փետրուարի 13ին՝ Շախէ գետի վրայ: «Կանաչների» շտաբը խոստանում էր, որ գերի ընկած կամ ապստամբների կողմը կամաւոր անցած հայկական Զօրամասի զինուորները եւ սպաները որեւէ պատժամիջոցների չեն ենթարկուի:

«Սպիտակների» անյաջողութիւնների հետեւանքով շարքային հայ զինուորների տրամադրութիւններում բեկում էր առաջացել: Բացի այդ, ակնյայտ էր որ ապստամբների կողմից հայ բնակչութեան շահերին որեւէ վտանգ չէր սպառնում: Ապստամբութեան ղեկավարութեանը ներկայացել էին հայ բանագնացները, որոնք քննարկում էին զէնքը ցած դնելու պայմանները: Լազարեւսկոյէ բնակավայրի մօտ հայկական Զօրամասի մնացորդը, հիմնականում լինելով ներկայացուած կամաւոր սպայական անձնակազմով, բոլորովին ջախջախուել էր, իսկ նրաց հրամանատար Զմշկեանը ընկաւ ռազմի դաշտում»¹²²: «Սեւծովեան Գիւղացիական Աշխարհազօր»ի հրամանատար Ն. Վ. Վորոնովիչը յետագայ դրութիւնը նկարագրում է հետեւեալ կերպ. «Կամաւորականների պարտուելուց յետոյ հայերը կտրուկ փոխեցին իրենց քաղաքական ուղղութիւնը եւ փորձեցին վերականգնել նախկինում եղած բարիդրացիական յարաբերութիւնները ռուս գիւղացիների հետ»¹²³: Սակայն վերջինները չէին ուզում խաղաղուել [Կամաւորականների] նախկին դաշնակիցների հետ եւ նրանց վերաբերում էին բացայայտ թշնամանքով: Լուրեր էին պտտում հայերի դէմ նախապատրաստուող ջարդի մասին»¹²⁴: Այդ անբարեացակամ միջոցառումը Յակոբեանը այցելել էր «Ազատագրման Կոմիտէ»ի արտաքին յարաբերութիւնները վարող Վադիմ Զայկինին, որը սիրալիր վերաբերմունք ցուցաբերեց եւ ընդառաջեց Յակոբեանի միջնորդութեանը՝ հայ զինուորականներին տեղափոխել ՀՀ: Նա նոյնիսկ խոստացաւ օգտագործել իր կապերը վրացական կառավարութիւնում՝ այդ հարցին դրական ընթացք տալու համար»¹²⁵: Հանդիպման մասին Յակոբեանը 1920 Փետրուարի 29ին տեղեակ էր պահել Եւանգոլուովին, շեշտելով, որ խռովարար ռուս գիւղացի-

ների դէմ գործողութիւններում «մասնակից հայերի (թուով 80-100¹²⁶) Սոչիում մնալը չափազանց անյարմար կողմեր ունի ազգերի յարաբերութիւնների տեսակէտից: Բացի այդ, նրանց պահելը մեզ վրայ չափազանց ծանր է նստում»¹²⁷: Յակոբեանը ուշացրել էր իր լրատուութիւնը, քանի որ Չայկինը կատարելով իր խոստումը Փետրուարի 23ին, գտնուելով Թիֆլիսում, այցելել էր Եւանգուլովին: Տալով որոշակի տեղեկութիւններ Սոչիում տիրող դրութեան մասին նա նաեւ ասել էր, թէ «Հայկական գումդը մասնակցելիս է եղել զանազան պատժիչ խմբերի եւ մեծ վայրագութիւններ էր թոյլ տուել... Ապստամբած գիւղացիների դէմ գործում էր առանձին հայկական գումարտակ՝ սպայ Չմչկեանի գլխավորութեամբ: Այդ գումարտակը միշտ ուղարկւում էր առաջատոր ու վտանգատոր դիրքեր եւ այդ պատճառով շատ զոհեր է տուել¹²⁸: Նրա կազմից մնացել է այժմ շատ քիչ մարդ՝ մի մասը փախել է լեռներ, իսկ փոքր մասը գերի է ընկել եւ զինաթափ արուել: Գումարտակի գործերը զայրոյթ են առաջացրել տեղի բնակչութեան մէջ, ինչպէս նաեւ, մասամբ, տեղի հայերի նկատմամբ եւ գերիները՝ հենց նրանց կեանքի ապահովութեան համար տեղաւորուել էին բանտում»: Եւանգուլովը նաեւ տեղեկացնում էր իր վերադաս մարմնին, որ «Չայկինի խօսքերով, նրան յաջողուել է ժամանակի ընթացքում մեղմացնել հասարակութեան զայրոյթը¹²⁹ եւ այժմ այդ տպաւորութիւնը գրեթէ անցել է: Այժմ Չայկինը անհրաժեշտ է գտնում - եւ այդ մասին գրում է նաեւ Սահակեանը - դուրս հանել գումարտակի մնացորդները՝ մօտ 100 հոգի եւ ուղարկել տրանզիտով Վրաստանի վրայով Հայաստան: Հակառակ դէպքում կարող են անցանկալի երեւոյթներ տեղի ունենալ»¹³⁰: Յանգելով որոշակի պայմանաւորուածութիւնների՝ Եւանգուլովի հետ, Չայկինը տեղեկացրել էր լրագրողներին, որ գէնքը ձեռքին գերի ընկած հայերը, եթէ կը պարտաւորուեն հայրենիք մեկնել, ապա Հայաստանի կառավարութեան երաշխաւորութեամբ ազատ են արձակուելու:

Այսպիսով, Սոչիի եւ Սուխումի շրջանների սահմանամերձ տարածքում շուրջ մէկ տարի գործող Հայկական Զօրամասի ճակատագիրը աննախանձելի աւարտ ունեցաւ: Կամաւորական Բանակի կործանումից յետոյ տեղի զինուորները ցրուել էին իրենց տները: Եթէ 1920 Յունուարի կէսին Սահակեանը յիշատակում է 1500 ռազմիկի առկայութիւն, ապա Փետրուարի վերջերին ընթացիկ զրազրութեան մէջ խօսք է գնում շուրջ 150 զինուորի մասին, այն էլ որպէս կապիտան Չմչկեանի գումարտակի մնացորդներ: Սկզբից նրանց համարում էին «Ազատագրական կոմիտէ»ի ռազմագերիներ, թէպէտ շուտով ազատ

արձակեցին: Չլինելով տեղարնիկ, նրանք մնացել էին զուրկ որեւէ պարենային մատակարարումից: Զինուորների ճակատագրով խիստ մտահոգուած էին Սոչիի ՀԱՍՐ, Սուխումի հիւպատոս Սահակեանը եւ Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցիչ Եւանգուլովը: Նրանց հեռագրերի եւ դիմումների շնորհիւ¹³¹ գործը դրական լուծում ստացաւ ՀՀ կառավարութեան մակարդակով: Յայտնի է, որ 1920 Մարտի 29ին Սոչիից տեղափոխուած 200 զինուոր արդէն գտնուում էր Թիֆլիսում¹³²: Իսկ Սոչիի հայ բնակչութեան զինակոչութեան հարցը նորից արծարծուեց, երբ շրջանում հաստատուեցին խորհրդային կարգեր: 1920 Յուլիսի 12ին ՀՀ արտգործնախարարը յանձնարարել էր Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադեանին կանխել նրանց զօրակոչը՝ կարմիր Բանակի շարքերը, Սերգէյ Կիրովի միջոցով¹³³:

Սոչիի շրջանը Խորհրդային Ռուսաստանի կազմում յայտնուելուց ի վեր, տեղի հասարակաքաղաքական կազմակերպութիւնների հետ մէկ-տեղ, արգելուեց նաեւ տեղի ՀԱՍՐի գործունէութիւնը¹³⁴: Այսպիսով շրջանի հայութիւնը զրկուել էր իր կամքը արտայայտող եւ նրա շահերը հնարաւոր չափով պաշտպանող մարմնից: ՀԱՍՐը Վրաստանում եւս հանդիպում էին լուրջ խոչընդոտների՝ իրենց գործունէութեան մէջ Թիֆլիսում գտնուող Վրաստանի ՀԱՍՐ կարեւորագոյն էր համարում Վրաստանում հայ քաղաքացիներին ազգամշակութային ինքնավարութիւնով ապահովման հարցը: Քանի որ, հիմնահարցին նուիրուած բազմաթիւ դիմումները եւ յայտարարութիւնները կառավարութեան կողմից մատնուում էին անուշադրութեան, Վրաստանի ՀԱՍՐ, նախագահ Բ. Թոփչեանի ստորագրութեամբ յատուկ թռուցիկ էր տարածել: «Դիմումը» կոչ էր անում հայ բնակչութեանը՝ պահանջել Վրաստանի Սահմանադիր Ժողովից՝ ապահովել ապագայ Սահմանադրութիւնում մշակութային ինքնավարութեան սկզբունքը: Նոյն թռուցիկում տպագրուել էին ենթագրեալ «Հայկական Ազգային ինքնավարութեան»¹³⁵ նուիրուած թեզեր: Սակայն վրացական պաշտօնական շրջանակները բազմիցս զարմանք էին յայտնում փոքրամասնութիւնների՝ ազգամշակութային ինքնավարութիւն ունենալու ցանկութեան վերաբերեալ Վրաց գործիչները որպէս թաքնուած անջատողականութիւն էին դիտում այդ ձգտումը¹³⁶: Նրա կանխման նպատակով, Վրաստանի Ներքին Գործերի նախարարութիւնն արգելում էր հայ բնակչութեանը՝ Վրաստանի ՀԱՍՐ կազմել ուղղակի ընտրութեան միջոցով: Բացի այդ, իշխանութիւնները գործող ՀԱՍՐին նոյնիսկ չէին տրամադրում իրա-

լական անձի կարգավիճակ եւ, հետեւապէս, չէին ճանաչում նրանց հասարակաքաղաքական լիազօրութիւնները¹³⁷ :

Զարմանալի չէ, որ Վրաստանի հայերի միջավայրում տարածում ունէր արտագաղթի տրամադրութիւնը: Հիւպատոս Սահակեանի տուեալներով Արխագիայի Կոմիսարիատի որոշ անդամներ մտահոգութիւն էին յայտնում հայերի վերոյիշեալ ցանկութեան վերաբերեալ: Իսկ Արխագիայի լայն ինքնավարութեան կողմնակիցները դէմ էին դրան, քանի որ հայերի մեկնումից յետոյ նրանց տեղը կը զբաղեցնէին վրացի վերաբնակիչները¹³⁸ : Ազգային ուժերի յարաբերակցութիւնը դեռեւս հնարաւորութիւն չէր տալիս նորաստեղծ վրացական պետականութեանը ամուր ռաբով կանգնել Արխագիայում: Սահակեանի կարծիքով, վրաց ղեկավար շրջանակները մտադրութիւն ունէին ուժեղացնել վրացական ազդեցութիւնը երկրամասում ու այդ նպատակին հասնելու համար նրանք չէին խուսափի որեւէ միջոցներից: Փափաք էր առաջացել այդ նպատակին ծառայեցնել նաեւ հայկական գործօնը՝ որպէս լրացուցիչ հակակշիռ անջատամէտ արխագներին: Երբ Արխագիայի իշխանութիւնները, օգտագործելով Սուխումի ՀԱԽԻ հեղինակութիւնը, առաջարկեցին հայ բնակչութեանը ընդունել Վրաստանի քաղաքացիութիւն, ՀԱԽը - ինչպէս հեզնանքով գրում է Սահակեանը - իր կամակատարութիւնով գերազանցեց վրացիների բոլոր սպասելիքները: ՀԱԽԻ նախագահութիւնը, որը բաղկացած էր 20 հոգուց, խորհրդակցութեան հրաւիրեց հայաբնակ գիւղերի 10 կոմիտար (գիւղապետ) եւ 10 ներկայացուցիչ գիւղացիներից: Ինքնակոչ համագումարի անունից յայտարարուեց Սուխումի շրջանի հայութեան կամքը՝ ընդունել Վրաստանի քաղաքացիութիւն¹³⁹ : Հայերի կողմից Վրաստանի քաղաքացիութիւն ընդունելու պարագայում, հիւպատոսի կարծիքով, Հայաստանը կը գրկուէր նրանց հովանաւորելու իրաւունքից: Միաժամանակ կար ձգտում՝ ուժեղացնել վրացական տարրը հայերի հաշուին: Հիւպատոսը համոզուած էր, որ երբ վրացական իշխանութիւնների համար կը վերանար հայերի աջակցութեան անհրաժեշտութիւնը, ապա հայերը վաղ թէ ուշ դուրս կը մղուէին Արխագիայից: Հետեւապէս, վտանգ էր առաջանում, որ ՀՀ պաշտպանութիւնից զուրկ հայերը, որոնք կազմում էին երկրամասի բնակչութեան 25%¹⁴⁰ , կը կորցնեն նաեւ շարժական գոյքը եւ կը դառնան ծանր բեռ՝ Հայաստանի համար¹⁴¹ : 1920 Յունիսի 2ի զեկուցազրում Սահակեանը յայտնում էր, որ հոգօգտագործման առումով Սուխումի շրջանի հայութիւնը բաժանւում է 4 կարգի: 80%¹⁴² ըմշակում էր պետական ֆոնդի հողերը՝ կապալավարձի հիմունքներով, որից իրա-

ւունք ունէր օգտուել եւս մէկ տարի: Յաջորդ 5%-ը ձեռք էր բերել հողերը՝ ուրիշի անունով, բայց իշխանութիւնները չէին ճանաչում նրանց իրաւունքները: Եւս 5%-ը կազմող հայերը, օգտուելով կառավարական խառնաշփոթից, կարողացել էին ձեւակերպել հողի սեփականութիւնը իրենց անունով, սակայն կոմիսարիատը չէր ճանաչում սեփականատէրերի իրաւունքները՝ մինչեւ Վրաստանի քաղաքացիութեան ընդունումը: Միայն 5%-ը, որը ժամանակին ձեւակերպել էր Ռուսաստանի կայսրութեան հպատակութիւնը եւ ճանաչում էր օրէնքով որպէս Վրաստանի քաղաքացիներ, օգտոււմ էր լիակատար սեփականատիրոջ իրաւունքից¹⁴²: ԱժԽի պատուիրակութիւնը 1920ի ամռանը բողոքում էր Վրաստանի հողագործութեան նախարար Նոյ Խոմերիկիին, որ Գազրայի տեղամասում կատարոււմ է վրացիների վերաբնակեցում՝ Գուրիայի մարզից, մինչ տեղացիներին հողը նոյնիսկ կապալավարձով չէր տրոււմ: Այս ամէնն ասելով, պատուիրակները շեշտում էին միայն արխագների եւ մեզրէլների իրաւունքները, իսկ հայերի մասին խօսք չկար¹⁴³:

1920ի ամռանը Երեւան ժամանած Սուխումի ՀԱԽի լիազօրներ Եղիա Մուսելիմեանը եւ Երուանդ Մինասեանը Յուլիսի 8ին «Զեկուցագիր» յղեցին ՀՀ վարչապետին: Այստեղ նրանք բացատրում էին ՀԱԽի նախագահութեան վրացամէտ դիրքը, գտնելով, որ Սուխումի շրջանի հայերի շահերին սպառնալիք էին ստեղծել հայ-վրացական պատերազմը եւ Սոչիի հայութեան աջակցութիւնը՝ Դենիկինին: Բացի այդ, վրաց տիրապետութիւնը բերել էր հայերի նկատմամբ մեզրէլների¹⁴⁴ ագրեսիւ վերաբերմունքին, որոնք մինչ այդ ունէին հաշտ դիրք: Քանի որ հողագործիկ մեզրէլ գիւղացիները 1918ին դարձել էին բոլշեւիզմի կողմնակիցները Արխագիայում, իշխանութիւնները տարածում էին նրանց շրջանակներում ազգայնական տրամադրութիւններ՝ սոցիալական պահանջներից զերծ պահելու նպատակով¹⁴⁵: Այդ պահին, մեզրէլները իրենց համարելով արտօնեալ եւ առաջին հերթին պետութիւն ձեւաւորող տարր, սկսել էին մրցել հայերի հողաբաժիններին եւ կարողութեանը տիրելու համար, քանի որ վերջիները ժամանակին վերցրել էին ամենալաւ հողամասերը:

Հողային բարեփոխման իրականացման կապակցութեամբ կատարոււմ էր Վրաստանի քաղաքացիութիւն ունեցող գիւղացիներին արխագ իշխաններից եւ ռուս խոշոր հողատէրերից բռնագրաւուած հողի վաճառքը: Ստեղծուել էր իրական հնարաւորութիւն տեղի հայերի համար՝ սեփականել տարիներով կապալավարձի հիմունքներով մշակուող հողը:

Սուխումի ՀԱԽԻ կարծիքով, պահից օգտուելու համար կար միակ միջոց՝ հաշտ դիրք ունենալ Վրաստանի կառավարութեան նկատմամբ: Այդ նպատակով Հայ Համագումարը որոշեց առաջարկել տեղի հայութեանը ընդունել Վրաստանի քաղաքացիութիւն եւ ծառայել նրա բանակում: Այդ քայլից յետոյ, կարճ ժամանակահատուածում իշխանութիւնները գործադրեցին կտրուկ միջոցներ, վերջ տալով հայերի դէմ ուղղուած մեղքէլ եւ արխագ տարրերի հալածանքներին: Մխախտտի հայ «սպեկուլեանտները» սակայն, տուժել էին պետական մենաշնորհից եւ հակավրացական քարոզչութիւն էին տանում: Այդ իսկ պատճառով, ՀԱԽԻ պատուիրակների խօսքերով, տարածւում էին ասէկոսէներ, թէ Վրաստանի քաղաքացիութիւն ընդունողները ընդմիշտ կը զրկուեն հայրենադարձութիւնից: ՀԱԽը համոզուած էր, որ Վրաստանի կառավարութիւնը միշտ էլ կ'աջակցի հայերի հայրենադարձութեանը, նպատակ ունենալով փոխարէնը Արխագիայում բնակեցնել վրացիներին: ՀԱԽԻ կարծիքով հայրենադարձութեան համար նպաստաւոր պայմաններ դեռեւս չէին ստեղծուել¹⁴⁶: Որպէս վրաց իշխանութիւնների բարեացակամ դիրքորոշման եւ ՀԱԽԻ եռանդուն աշխատանքի ապացոյց ասւում է, որ հայկական դպրոցների թիւը աճել էր 12ից 30ի, որտեղ ուսանում էին 1567 աշակերտ, այդ թւում 511 աղջիկ: Դպրոցներում դասաւանդում էր 57 ուսուցիչ¹⁴⁷, որոնց աշխատանքը հսկում էին շրջանային տեսուչը եւ հրահանգիչը: Այս առումով պատուիրակները բողոքում էին հիւպատոս Սահակեանից, որը, չճշտելով իրավիճակը, սկսեց բաժանել Հայաստանի անձնագրերը գինակոչիկներին: Քանի որ հիւպատոսարանը լայն գործունէութիւն էր ծաւալել հայրենադարձութեան ուղղութեամբ, փոխուեց վրաց պետական շրջանակների վերաբերմունքը Արխագիայի հայերի նկատմամբ՝ որպէս ժամանակաւոր տարրի¹⁴⁸: Այնինչ, Սուխումի ՀԱԽԻ անդամների մէկ այլ վկայութեամբ, նրանք դեռեւս 1918ին դիմել էին Թիֆլիսի ՀԱԽին եւ ՀՀ կառավարութեանը՝ հայրենադարձութեան խնդրանքով, սակայն մերժուել էին միջոցների եւ յարմար բնակելի տարածքների բացակայութեան պատճառով¹⁴⁹: Պատուիրակները ՀԱԽԻ անունից առաջարկում էին կամ փակել հիւպատոսարանը, կամ էլ փոխել հիւպատոսին՝ նշանակելով Սուխումի ՀԱԽԻ հետ համաձայնեցուած անձ (ցանկալի էր՝ համչէնահայ)¹⁵⁰:

Համադրելով Սահակեանի եւ Սուխումի ՀԱԽԻ կարծիքները, ՀՀ կառավարութիւնը եկաւ այն եզրակացութեան, որ Սուխումի հայութիւնը վաղ թէ ուշ արխագների եւ մեղքէլների ճնշման տակ ստիպուած է լինելու լքել շրջանը: Մարտավարական նկատառումներով, Վրաստա-

նի կառավարութիւնը դեռ աջակցում էր տեղի հայերին՝ որպէս լրացուցիչ հակակշիռ անջատամէտ արխագներին:

Նորաստեղծ ՀՀն ունէր հայ բնակչութեան սուր կարիք եւ, կառավարութեան անդամների կարծիքով, պէտք էր ամէն կերպ աջակցել հայրենադարձական տրամադրութիւններին, միաժամանակ ընդդիմանալով Վրաստանի քաղաքացիութեան ընդունմանը: Կառավարութիւնը կասկածում էր, որ դառնալով քաղաքացի եւ հողի լիիրաւ սեփականատէր, հայ գիւղացին այլեւս չի ցանկանայ բռնել հայրենադարձութեան ճանապարհը: Որոշուել էր ՀՀ կառավարութեան մակարդակով պաշտպանել տեղի հայերի շահերը եւ նրանց շարժական գոյքը, որը հնարաւորութիւն կը տար հայրենիքում ստեղծել նոր տնտեսութիւն: Ելնելով նշուածից, նպատակաշարժար էր համարուել՝ առաջարկել Վրաստանի կառավարութեանը Սուխումի չրջանի բոլոր հայերին ՀՀ քաղաքացի ճանաչել, բացառութեամբ առանձին հրաժարողներին, խնդրել պահպանել իրենց կապաւարձի իրաւունքները եւս 2-3 տարով, որից յետոյ թոյլատրել հայրենադարձութիւնը ամբողջ շարժական գոյքով¹:

Վրաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, Աբխազիայի հայ համայնքի համար մշակուած ՀՀ կառավարութեան ծրագիրը մոռացութեան մատնուեց, իսկ տեղի հայութեան կեանքում սկսուեց նոր ժամանակաշրջան: Համշէնահայ համայնքը կոմունիստական ամբողջատիրութեան տարիներին այլեւս չէր կարող խաղալ որեւէ գործօնի դեր՝ Աբխազիայի ներքաղաքական կեանքում, եւ տեղի ՀԱՍԻ ցրւումից յետոյ նոյնիսկ զրկուել էր ենթադրեալ մշակութային ինքնավարութիւն ունենալու հնարաւորութիւնից:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Մինչեւ 1936ը Աբխազիայի կենտրոնը կոչուել է Սուխում, որից յետոյ գործադրուել է վրացացուած տարրերակ՝ Սուխումի Աբխազներն անուանում են իրենց մայրաքաղաքն Ակուա, իսկ երկիրը՝ Ափսուա:

² Աւելի քան հազար հինգ հարիւր տարի համշէնահայերն ապրել են պոնտական ամենաբարձր լեռնալանջերին, Քաջքար կոչուող լեռան ստորոտում, կիսանկախ եւ ինքնուրոյն կեանքով: Թուրքական ազգահալած քաղաքականութեան հետեւանքով համշէնահայերի մեծ մասը ստիպուած է եղել հեռանալ իր մայրենի ոստաններից՝ Համշէնից եւ նրան յարակից Սիւրմէնէ գաւառներից ու հիմնականում բնակութիւն հաստատել Տրապիզոն, Օրդու, Սամսոն գաւառներում (Բարունակ Թողաքեան, «Համշէնահայեր», *Գրական Թերթ*, 24 Մայիս 1968):

³ Istoria Abkhazii (Աբխազիայի Պատմութիւն), Գուդաուտա, «Ալաշարա», 1993, էջ 207:

- ⁴ Mikhail Minasian, "Pereseleniye Amshenskikh Armyan Na Chernomorskoye Pobereg'ye Kavkaza I Perviy Shagi Ikh Khozyaystvennoy Deyatel'nosti (Poslednyaya Chetvert' XIX v.)" (Համչէնահայերի Գաղթը Կովկասի Սև Մովեան Ափին Եւ Նրանց Տնտեսական Գործունէութեան Առաջին Քայլերը (XIX դ. վերջին քառորդ), *Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ*, 1977, (409) Ծունուար, 1, էջ 64-73:
- ⁵ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Ֆոնդ 200, ց.1, գ. 409, թ. 11-12 (ռուս.):
- ⁶ Նոյն, թ. 46 (ռուս.):
- ⁷ Gemal Gamakhariya, Badri Gogiya, *Abkhaziya-Istoricheskaya Oblast' Gruzii (Istoricheskie Dokumenty, Materialy, Kommentarii S Drevnejshih Vremen Do 30-h Godov XX veka)* (Աբխազիա՝ Վրաստանի Պատմական Մարզ (Պատմական Փաստաթղթեր, Նիւթեր, Մեկնարանութիւններ Վաղեմի Ժամանակներից Մինչեւ Ի. դարի 30ական-ներ), Թբիլիսի, «Ազգագոմա», 1997, էջ 411, վաւ. No. 221 (ռուս.):
- ⁸ Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանուորական Կուսակցութիւնը 1903ին պա-
ռակտուել էր երկու հակամարտող թեւերի: Մէկը կազմեցին բոլշեւիկները (մեծա-
մասնականներ, կոմունիստներ), իսկ երկրորդը՝ չափաւոր սոցիալ-դեմոկրատները
(մենչեւիկներ): Վերջինիս պատկանում էին նաեւ վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, ո-
րոնք 1918ին ձեւաւորեցին սեփական կուսակցութիւն:
- ⁹ Gamakhariya, Gogiya, էջ 404, վաւ. No. 219:
- ¹⁰ Georgi Dzidzariya, Kiaraz (Կիարազ), Սուխումի, «Ալաշարա», 1981, էջ 30, 34, 36, 38, 43:
- ¹¹ Gamakhariya, Gogiya, էջ 396, վաւ. No. 213:
- ¹² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61:
- ¹³ Ertoba (Միասնութիւն) թերթ, 17 Ապրիլ 1918 (վրաց.):
- ¹⁴ Gamakhariya, Gogiya, էջ 404, վաւ. No. 219:
- ¹⁵ 1918 Ծունուարի 7ին բոլշեւիկների կառավարութիւնը լուծարեց Ռուսաստանի Սահ-
մանադիր Ժողովը: Այսպիսով բնակչութեան կողմից ընտրուած նրա անդամները
1918 Փետրուարի 10ին Թիֆլիսում ձեւաւորել էին նոր մարմին՝ Սէյմ, որը նախադա-
ռում էր վրաց սոցիալ-դեմոկրատ Ն. Թիխեմէն: 1918 Ապրիլի 9ին Սէյմը հռչակեց ան-
կախ Անդրկովկասի (Այսրկովկասի) Դեմոկրատական Դաշնային Հանրապետութիւնը,
որը տարրալուծուեց 1918 Մայիսի 26ին:
- ¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61, նաեւ՝ Gamakhariya, Gogiya, էջ 90: 1926ի մարդահա-
մարը հաստատում է հայաթափումը մեծամասամբ արխազ բնակչութիւն ունեցող
Կողորի եւ Գուդաուտայի գաւառներում, որտեղ հայերը հիմնականում փոխարինուե-
ցին ռուսներով (Grigori Legava, *Izmeneniye Klassovo-Nacional'noy Strukturi Naseleniya Abkhazii* (Աբխազիայի Բնակչութեան Դասակարգաազգային Կառուց-
ուածքի Փոփոխում), Սուխումի, «Ալաշարա», 1989, էջ 16-20, աղիւսակ 5:
- ¹⁷ *Istoria Abkhazii*, էջ 299-301, նաեւ՝ Gamakhariya, Gogiya, էջ 81-82:
- ¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61:
- ¹⁹ *Sakartvelo* (Վրաստան) թերթ, 4 Յուլիս 1919 (վրաց.):
- ²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 60: Հայերը չրջանի գիւղացիական ընդհանուր բնակ-
չութեան 30%ն էին կազմում (Denikin-Judenich-Vrangel, *Memuary* (Յուշեր), Մոս-
կուա-Լենինգրադ, Պետական Սոցիալտնտեսական Հրատարակչութիւն, 1931, էջ 165):

- ²¹ ՀԱԱ, Վրաստանի ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ Ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 8 (ռուս.):
- ²² Վրաստանի Կենտրոնական Պետական Պատմական Արխիվ (ՎԿՊՊԱ), Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության Կառավարության Քարտուղարության Ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, թ. 4 (ռուս.):
- ²³ ՀԱԱ, Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության Ֆ. 276, ց. 1, գ. 62, թ. 1:
- ²⁴ ՀԱԱ, Ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 8 (ռուս.):
- ²⁵ ՀԱԱ, Ֆ. 276, ց. 1, գ. 62, թ. 1:
- ²⁶ ՀԱԱ, Ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 8, 11 (ռուս.):
- ²⁷ ՀԱԱ, Ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 11-11 շրջ. (ռուս.):
- ²⁸ Նոյն, թ. 12 շրջ. (ռուս.): Վրաստանի կառավարությունը Սոչիի շրջանին ներքին ինքնավարություն տրամադրելու խոստովանումը չկատարեց: Նա ձգձգում էր ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունները (Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 161-162):
- ²⁹ ՀԱԱ, Ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 8-8 շրջ. (ռուս.): Վրաստանի կառավարությունը ճանաչել էր կայսերական Գերմանիայի հովանաւորությունը եւ հրաւիրել էր երկիր՝ գերմանական բանակը, ցանկանալով կանխել Թուրքիայի ոտնձգությունները: Աշխարհամարտի աւարտից յետոյ գերմանացիներին փոխարինեցին բրիտանական զորամասերը:
- ³⁰ Նոյն, թ. 11 շրջ. (ռուս.):
- ³¹ ՎԿՊՊԱ, Ֆ. 1861, ց. 2, գ. 26, թ. 38-40 (ռուս.):
- ³² «Բ. Սոչիի Սոցիալիստական Կուսակցությունների Խորհրդի Բանաձեւ, 18 Մեպտեմբեր 1918», *Dokumenty I Materialy Po Vneshney Politike Zakavkazya I Gruzii* (Փաստաթղթեր եւ Նիւթեր Անդրկովկասի եւ Վրաստանի Արտաքին Քաղաքականության Մասին), Թիֆլիս, 1919, էջ 388-389, գաւ. No. 193 (ռուս.):
- ³³ «Պատերազմի Վերջը», *Ertoba*, 29 Դեկտեմբեր 1918 (վրաց.): Այդպէս էին մտածում սոցիալ-դեմոկրատները, իսկ ազգային-դեմոկրատների մամուլը գրում էր. «Այժմ մենք մղում ենք հայերի դէմ իրական ցեղային պայքար: Այս պատերազմը պետք է որոշի ո՞վ կը գերիշխի Կովկասում: Մեր օգտին է կենսաբանական եւ մշակութային առաւելութիւնը, ինչպէս նաեւ պատմական աւանդոյթները» («Ցեղային Պատերազմ», *Sakartvelo*, 22 Դեկտեմբեր 1918 (վրաց.):
- ³⁴ ՀԱԱ, Բաքուի ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ Ֆ. 223, ց. 1, գ. 60, թ. 1-2: Փաստերի իսկությունը հաստատում է Վրաստանի Ռուսական Ազգային Խորհրդի նախագահ Ֆ. Լեբեդեւի նամակում (նոյն, թ. 32):
- ³⁵ Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երեւան, «Հայաստան», 1993, էջ 243-244: Մանրամասն տե՛ս՝ ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 238, թ. 1-55: Այդ տե՛սն ղէպերը համառոտ լիշատակում են վրաց հեղինակները (Avtandil Menteshashvili, *Oktyabr'skaya Revolyuciya I Nacional'no-Osvoboditel'noye Dvijenije V Gruzii 1917-1921* (Հոկտեմբերեան Յեղափոխություն եւ Ազգային-ազատագրական Շարժումը Վրաստանում 1917-1921 թթ.), Թբիլիսի, «Գանաթիբրա», 1987, էջ 131):
- ³⁶ ՎԿՊՊԱ, Ֆ. 1861, ց. 2, գ. 116, թ. 15 (ռուս.):
- ³⁷ ՀԱԱ, Ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 7 (ռուս.):
- ³⁸ Նոյն, թ. 8 (ռուս.):
- ³⁹ Թէպէտ մէկ այլ փաստաթղթում նա տրտնջում էր, որ երկար ժամանակ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ էր տանում տեղի Հայերին գերծ պահելով վրացական իշխանության դէմ բացելոյթից (ՀԱԱ, Ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 9 շրջ. (ռուս.):

- ⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 12-12 չրջ. (ռուս.):
- ⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 9-9 չրջ. (ռուս.):
- ⁴² Կրտսեր սպայական կոչում:
- ⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 13-13 չրջ. (ռուս.):
- ⁴⁴ Նոյն, թ. 13 չրջ. (ռուս.):
- ⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 140, թ. 3,4 (ռուս.), նաեւ՝ նոյն, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 2-3 (ռուս.), նաեւ՝ նոյն, գ. 56, թ. 9 չրջ. (ռուս.):
- ⁴⁶ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 116, թ. 22 (ռուս.):
- ⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 14 (ռուս.):
- ⁴⁸ Նոյն:
- ⁴⁹ Նոյն, թ. 9 չրջ. (ռուս.):
- ⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 140, թ. 3,4 (ռուս.):
- ⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 2-3 (ռուս.):
- ⁵² Նոյն:
- ⁵³ Նոյն, թ. 9 չրջ. (ռուս.):
- ⁵⁴ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 38, թ. 17-21 (ռուս.):
- ⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 7 (ռուս.):
- ⁵⁶ Նոյն, թ. 4-5 (ռուս.): Պարզ պատճառներով փաստաթուղթը չէր հրապարակուել Վրաստանի կառավարութեան կողմից, ի տարբերութիւն 1919 Յունուարի 5ի հաւաքի բանաձեւի, որը դեռեւս արտայայտում էր կողմ՝ Վրաստանի կառավարմանը, իսկ չրջանի ճակատագիրը նպատակայարմար էր գտնում լուծել միջազգային վեհաժողովում (Dokumenty, էջ 415-416, վաւ. No. 199):
- ⁵⁷ Սւգեանի Գեղեճկորդի տուեալներով Սուչիի չրջանում վրաց բնակչութիւնը կազմում էր 21-22%, որոնք հիմնականում բնակւում էին Պրաստունսկոյէ գիւղում (մեզրէյների չուրջ 2000 տնտեսութիւն), Dokumenty, էջ 403, 409-410: Այլ տեղեկութիւններով նա չէր գերազանցում 5%-ը ("Dobrovol'cheskaya Armiya I Gruziiya" (Կամաւորական Բանակը եւ Վրաստանը), Zakavkazskoye Slovo (Անդրկովկասեան խօսք) թերթ, Թիֆլիս, No 23, 14.02.1919):
- ⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 6-6 չրջ. (ռուս.):
- ⁵⁹ Անդամներ՝ Կուպրաշուիլի եւ Տէր-Գրիգորեան (ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 9 չրջ. (ռուս.): Նախկին սպայ, սոցիալիստ-յեղափոխական Տէր-Գրիգորեանը վարում էր կառավարութեան ներկայացուցչի Գրասենեակի պետի պաշտօնը, իսկ մինչ այդ եղել էր Սուչիի Քաղաքային Դումայի եւ Բանուորական Պատգամաւորների Խորհրդի Գործկոմի նախագահ (Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 164-165):
- ⁶⁰ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 116, թ. 22-27 (ռուս.):
- ⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, թ. 2 չրջ. 3:
- ⁶² Istoria Abkhazii, էջ 305:
- ⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 450, թ. 3, 5 (ռուս.):
- ⁶⁴ Նոյն, գ. 350, թ. 3: Հակահայկական քարոզչութեան արձագանգը պարզ երեւում է 1922ին հրատարակուած գեղապետ Վորոնովիլի յուշերում: Նա գրում է, թէ «Սուչիի շրջանի զիւլացիութեան միջավայրում չկար Կամաւորական Բանակի այդ կողմնակից՝ բացառութեամբ վրացիներին ատող հայերի: Կամաւորականների գործակալները, օգտագործելով հայերի եւ վրացիների միջեւ թշնամութիւնը, կապ էին

հաստատել տեղի դաշնակցականների կոմիտեի հետ, որոնց միջոցով նախապատրաստում էին հայերի ելույթը ընդդեմ վրացական տիրապետության: Թեպետ Կամատրականները յարձակուեցին աւելի վաղ, քան բռնկուեց ապստամբութիւնը, հայերի ջոկատները աջակցելով նրանց՝ հարուածեցին վրացական զօրքերի թիկունքին» (N. V. Voronovich, "Zelyoniye" Povstanci Na Chernomorskom Poberegye" («Կանաչ» Ապստամբները Սև Մովի Ափին), Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 162, 164): Հայերի դերի մասին ոչինչ չի ասում Լուկոմսկին, Նչելով, որ՝ «Փետրուարի 4ին վրացական զօրքերը կատարել էին անբարեացական (") գործողութիւններ մեր դէմ եւ գններալ Դենիկինը հրամայեց անցնել յարձակման եւ գրաւել Սոչին» (Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 99): Պարզ է, որ շրջանին պատասխանատու վրաց պաշտօնեաները արդարանալու կարիք ունէին անսպասելի պարտութեան համար, թէեւ ժամանակակիցներին յայտնի էր տեղում վրացական զօրքերի պետ՝ գններալ Դոնիկի կատարեալ ապաշնորհութիւնը ռազմական ոլորտում (Voronovich, էջ 162): Սոչիի իրադարձութիւնների պատճառով Թիֆլիսում 1920 Յուլիսի 30ից Օգոստոսի 2ը տեղի ունեցաւ դատ: Սոչիի եւ Սուխումի շրջաններում վրացական զօրքերի հրամանատարութիւնը մեղադրուեցին էր ծառայողական անփութութեան մէջ: Դատի ժամանակ խօսք եղաւ նաեւ Հայերի մասին: Դատախազի հարցին՝ մի՞թէ եղել էին բռնութիւններ Հայերի նկատմամբ, նախկին ռազմական նախարար Գէորգաձէն պատասխանեց. «Եթէ էլ եղել են, ապա առանձին դէպքեր»: Իսկ երկրորդ հարցին, թէ արդեօք Կամատրականների առաջնադասումը պայմանաւորուած էր վրաց գինուորների անկարգութիւններով, վկայի պատասխանը եղաւ. «Այդպէս էին բացատրում անցիւիացիները» (Слово (Խօսք), 03.08.1920, No. 173, (ռուս.): Բրիտանական Միսիայի պետ Բրիգգը հրաւիրել էր արագորոնախարար Գեղեճկորիի ուշադրութիւնը Սոչիում վրացական զօրքերի վատ պահուածքի վրայ (Բանակցութիւնների սղագրութիւն, Թիֆլիս, 23.05.1919, Avtandil Menteshashvili, Iz Istorií Vzáimootnosheniy Gruzinskogo, Abkhazskogo I Osetinskogo Narodov 1918-1921 (Վրաց, Աբխազ եւ Օս ժողովուրդների Փոխյարաբերութիւնների Պատմութիւնից 1918-1921 թթ.), Թիֆլիսի, «Ջնանիէ», 1990, էջ 29):

⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 14 (ռուս.):

⁶⁶ Նոյն, գ. 56, թ. 1-1 չրջ. (ռուս.):

⁶⁷ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 26, թ. 38-40 (ռուս.):

⁶⁸ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, թ. 28-30 չրջ. (ռուս.):

⁶⁹ Բրիտանական հրամանատարութիւնը պաշտօնապէս առաջարկել էր վրացական կողմին չէզոքացնել վիճելի Սոչիի շրջանը՝ տեղում ամրոցել իշխանութիւնը բնակչութեան կողմից ընտրուած ինքնակառավարման մարմիններին յանձնելով: Զէզոքութեան պահպանման համար նախատեսուեց էր շրջանում անգլիական զօրամաս տեղակայել (Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 163):

⁷⁰ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, թ. 91-93 (ռուս.), նաեւ՝ «Սոչիի Բնակիչների Հաւաքի Բանաձեւը Վրաստանին Միանալու Մասին, 20 Սեպտեմբեր 1918», Dokumenty, էջ 390, վաւ. No. 195: Ռուսաստանի Սահմանադիր Ժողովը 1918 Յունուարի 5ին հռչակել էր Ռուսաստանի Դեմոկրատական Դաշնային Հանրապետութիւնը: Բուլեւիկների կառավարութիւնը լուծարելով Սահմանադիր Ժողովը ի չիք արեց այդ որոշումը:

⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 10 (ռուս.):

- ⁷² ՀՀ ԱԳ նախարարին յղած նամակում նա ներկայանում էր որպես Սոչիի շրջանի Պիլենկուս եւ Քաղբա ավանների ներկայացուցիչ (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 14)։
- ⁷³ Նոյն, թ. 14։
- ⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 15։
- ⁷⁵ Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 100։
- ⁷⁶ Կամաւորական բանակի հրամանատար, քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում հակակոմունիստական «Սպիտակ Շարժման» ղեկավար Ռուսաստանի հարաւում։
- ⁷⁷ Վրաց պատմաբանները գրում են, թէ «Պատահաբար չէ, որ Դենիկինը ապաիմել էր նուաճած Սոչիի շրջանի Հայկական Ազգային Խորհրդի «ծառայութեանը», քանի որ նա որեւէ կերպ չէր կարող համանման կեղծաթուղթ ստանալ Արխագիայի հայ բնակչութեան «պաշտօնական ներկայացուցիչներից», Gamakhariya, Gogiya, էջ 91։ Իրօք, եթէ որպէս օրինակ ունենանք - մինչեւ վրացական զօրքերի հեռանալը Սոչիի շրջանից - հայերի ահաբեկման բազմաթիւ արձանագրուած դէպքերը, պարզ է դառնում Սուխումի շրջանի ՀԱԽի լուսթիւնը։
- ⁷⁸ Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 100։
- ⁷⁹ Gamakhariya, Gogiya, էջ 90-91։
- ⁸⁰ Menteshashvili, էջ 24։
- ⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 1 շրջ.։
- ⁸² Նոյն, գ. 409, թ. 3, 4 (ռուս.)։
- ⁸³ Նոյն, թ. 5 (ռուս.)։
- ⁸⁴ Նոյն, թ. 11-12 (ռուս.)։
- ⁸⁵ Նոյն, գ. 350, թ. 6։
- ⁸⁶ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, թ. 199, 200 (ռուս.)։
- ⁸⁷ Նոյն, թ. 136-136 շրջ.։
- ⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, թ. 8։
- ⁸⁹ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 95, թ. 2 (ռուս.)։ Փաստաթուղթը յիշատակւում է՝ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 155, թ. 2 (ռուս.)։
- ⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 155, թ. 7 (ռուս.)։
- ⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 3։
- ⁹² Նոյն, գ. 409, թ. 52 (ռուս.), նաեւ՝ նոյն թ. 53 (հայ.)։
- ⁹³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, թ. 9 (ռուս.)։
- ⁹⁴ Նոյն, գ. 409, թ. 20, 21 (ռուս.)։
- ⁹⁵ Gamakhariya, Gogiya, էջ 91։
- ⁹⁶ Հայկազ Աւրցեան, «Արխագիայի Հայկական Համայնքը», Հայրենի Զաւարթ, Պէյ-րութ, Ազդակ օրաթերթի Հրատարակչութիւն, 2002, էջ 380։
- ⁹⁷ Մոցիայ-Դեմոկրատ թերթ, No. 87, 20.10.1919, (ռուս.), նաեւ՝ Slovo, No. 188, 20.08.1920 (ռուս.)։
- ⁹⁸ Istoria Abkhazii, էջ 321։ Այս բողոքը ժխտում է այն տեսակէտը, թէ՛ Հայ-վրացական «պատերազմից երկու-երեք ամիս անց վերականգնուեցին Վրաստանի հայութեան իրաւունքները, եւ նրանց կեանքը մտաւ նորմալ հունի մէջ» (Կտրիճ Սարգսեան, Հայ-Վրացական Յարաբերութիւնները 1918-1921 թթ., Երեւան, «Նաիրի», 2002, էջ 92)։ Նոյնիսկ 1919 Նոյեմբերին «Խաղաղութեան պայմանագիր»ի գործելուց յետոյ Վրաստանի ՀԱԽի անդամները արձանագրում էին, որ «հայ բնակչութեան նկատ-

մամբ շուրջ երկու տարի տարրող անվստահության եւ ճնշման քաղաքականության արդյունքում գրեթէ ամէն հայ դիտում է որպէս պետութեան թշնամի... Անկախ Վրաստանի գոյութեան 2 տարում հակահայութիւնը ոչ թէ թուլացել է, այլ հակառակը՝ ներգրաւել է վրացական հասարակութեան նորանոր շրջանակներ, վերածուելով մտաւորական երեւոյթից զանգուածայինի: Արմատները պէտք է փնտռել որոշակի պատմական եւ քաղաքական պայմաններում՝ որոնցում կայանում է Վրաստանի պետական անկախութիւնը... Վրացական ժողովրդի ազգային գիտակցութեան ամրապնդման նպատակով եւ ազգային պետութեան կառուցման վրայ նրա մտքի սեւեռման համար, վրացական մամուլը օգտագործում է ներքին թշնամու զաղափարը՝ յանձինս ազգային փոքրամասնութիւնների» (Վրաստանի ՀԱՄԻ «Յուշագիր», ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 140, թ. 2, 6, ռուս.):

⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 4 (ռուս.):

¹⁰⁰ Նոյն, թ. 11 (ռուս.):

¹⁰¹ Նոյն, թ. 60:

¹⁰² Նոյն, թ. 16 (ռուս.):

¹⁰³ Gamakhariya, Gogiya, էջ 463, վաւ. 254:

¹⁰⁴ Dzidzariya, էջ 51:

¹⁰⁵ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 1, գ. 243, թ. 1-1 շրջ. (վրաց.):

¹⁰⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 13-13 շրջ. (ռուս.):

¹⁰⁷ Նոյն, թ. 32-32 շրջ. (ռուս.), եւ թ. 33-33 շրջ. (հայ.):

¹⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, թ. 264 շրջ. (ռուս.):

¹⁰⁹ Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 166:

¹¹⁰ Նոյն, էջ 165, 187:

¹¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, թ. 3:

¹¹² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 3 (ռուս.), եւ ց. 1, գ. 551, թ. 4:

¹¹³ Իրականում՝ Յակոբեանի վկայութեամբ, զօրամասի գումարտակներից մէկը (2րդ վաշտ), կապիտան Զմէկեանի հրամանատարութեամբ, համալրուած էր ոչ-տեղացի հայերից: Հաւանաբար նրանցից էր նշանակուել զօրամասի հրամանատարական կազմը, որի թւում էին նաեւ ռուս սպաներ, (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 2, 8): Հայկական Զօրամասը կազմում էր կամաւորական Բանակի 52րդ առանձին հետեւակային բրիգադի մաս (Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 179):

¹¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 1-2:

¹¹⁵ Հարաւային Ռուսաստանի «Սպիտակ» կառավարութիւն:

¹¹⁶ ՀԱԱ, ՀՀ կառավարութեան քարտուղարութեան ֆ. 199, ց. 1, գ. 110, թ. 4-5 (ռուս.):

¹¹⁷ Ենթադրուել է, որ այդ մտքին օտար չէին որոշ ժամանակ նաեւ ՀՀ-ի կառավարական շրջանակներում (Denikin-Judenich-Vrangel, էջ 96), նաեւ՝ Գեղամ Պետրոսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Առնչութիւնները Ռուսաստանի Հարաւի Ոչ-Պորհրդային Պետական կազմաւորումների Հետ (1918թ. Յունիս-Նոյեմբեր), Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2004, էջ 27):

¹¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 3-4 (ռուս.): 1920ին արդէն պարզ էր, որ Մոսկուայի կոմունիստական կառավարութիւնը նպատակ ունի վերականգնել Ռուսաստանի կայսրութեան կազմում եղած տարածքների միասնականութիւնը, սակայն միանգամայն ուրիշ գաղափարական հիմքի վրայ:

¹¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 5, 6 (ռուս.):

¹²⁰ Ելույթը նախապատրաստուել էր եւ իրականացուել Վրաստանի կառավարութեան գործուն աջակցութեամբ: «Կոմիտէ»ն ձեւաւորել էին Թիֆլիսում ռուս սոցիալիստ-յեղափոխականները եւ նրանց ենթարկուող աշխարհազօրայինները, որոնք կոչոււմ էին «Կանաչներ»՝ կոմունիստ «Կարմիրներ»ից ու միապետական «Սպիտակներ»ից տարբերուելու համար: «Կոմիտէ»ն ցանկանում էր հռչակել հանրապետութիւն Սոչիի շրջանի տարածքում, քանի որ պատրանք ունէր ազատ մնալ թէ՛ «Սպիտակներ»ի, թէ՛ «Կարմիրներ»ի տիրապետութիւնից: Սակայն «Կոմիտէ»ի կառավարումը երկար չեղաւ եւ շրջանը նուաճուեց Կարմիր Բանակի կողմից (V. Favitski, "Zelyonnaya Armiya V Chernomor'ye", Istoricheski Gurnal Isparta, Proletarskaya Revolyutsiya («Կանաչ Բանակը Սեւ Ծովի Ափին», Պրոլետարական Յեղափոխութիւն. Իսպարտի Պատմական Հանդէս, Մոսկուա-Լենինգրադ, No. 8-9, 1924, էջ 43-65):

¹²¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 2-2 շրջ:

¹²² Favitski, էջ 59, նաեւ՝ Voronovich, էջ 182, նաեւ՝ "Bor'ba Chernomorskikh Krest'yan S Dobrovol'tsami" (Սեւծովեան Գիւղացիութեան Պայքարը Կամաւորականների Դէմ), Bor'ba (Պայքար) թերթ, Թիֆլիս, N 46, 27.02.1920:

¹²³ 1919 Ապրիլին չկարողանալով հնազանդեցնել շրջանի ռուս գիւղացիներին, Կամաւորական Բանակի հրամանատարութիւնը օգտագործելով ՀԱԱի համբաւը, նրա միջնորդութեամբ համոզել էր գիւղացիներին՝ զէնքը ցած դնել, սակայն յետագայում ելույթի մասնակիցների նկատմամբ դաժան պատժամիջոցներ էին կիրառուել (Voronovich, էջ 167):

¹²⁴ Վորոնովիչը հանդիսանում էր «Ազատագրման Կոմիտէ»ի անդամ (Voronovich, էջ 187): «Կոմիտէ»ի կազմում էր արդէն յայտնի Տէր-Գրիգորեանը, որը վարում էր Շրջանային Կոմիտարի (ղեկավարի) պաշտօնը, Slovo, No. 164, 23.07.1920: Վորոնովիչի տեսակէտը ժխտում էր «Կոմիտէ»ի մէկ այլ անդամ՝ Չայկինը, հաղորդելով, որ «ապստամբների եւ հայ բնակչութեան միջեւ յարաբերութիւնները այժմ կարելի է համարել միանգամայն բարեացակամ» ("V Chernomor'ye" (Սեւ Ծովի Ափին), Bor'ba, N 48, 29.02.1920): «Սպիտակներ»ի հեռանալուց յետոյ իրական կեանքը ցոյց տուեց, որ Սոչիի շրջանում տեղի հայ եւ վրացի բնակչութեան շահերի մէջ ոչ մի հակասութիւն չկայ: Փոխադարձ մերձեցման ցանկութիւնը վերածուեց նոյնիսկ սրտագին յարաբերութիւնների: Գորիում (Վրաստան) եղած երկրաշարժից յետոյ, անմիջապէս ստեղծուեց հայ-վրացական խառը կոմիտէ, որը կարճ ընթացքում հանգանակեց զգալի գումար՝ երկրաշարժի զոհերին օգնութեան ֆոնդի համար («Հայ-Վրացական Համերաշխութիւնը Սոչիում», Աշխատակոր թերթ, Թիֆլիս, N 64, 19.03. 1920):

¹²⁵ Չայկինը նաեւ հանդիսանում էր «Կոմիտէ»ի ներկայացուցիչ՝ Վրաստանի կառավարութեան կից (Favitski, էջ 49):

¹²⁶ Ն. Թ. Փետրուարի 27ին, հիւպատոս Սահակեանին յղած նամակում, նա ասում է 150 սպայ եւ շարքայինի մասին, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 8:

¹²⁷ Նոյն, թ. 2 շրջ:

¹²⁸ Հաւանաբար խօսքը գնում է «Կանաչ» պարտիզանների դէմ 1919ի ընթացքում պայքարի մասին:

¹²⁹ Եւանգելիովի այն հարցին, թէ ինչն է ստիպել հոգատար ուշադրութիւն դարձնել հայազգի զինուորների ճակատագրին, Չայկինը պատասխանել էր, որ 1917ին Թուր-

- քեստանում (Ռուսական Կենտրոնական Ասիա) տեղի հայերը օգնել էին իրեն ընտրուել՝ Ռուսաստանի Սահմանադիր Ժողով, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 4:
- ¹³⁰ Նոյն, թ. 1 չրջ:
- ¹³¹ Նոյն, թ. 5, 7, 9:
- ¹³² Տե՛ս՝ ՀՀ Խնամատարութեան եւ Վերաշինութեան նախարարի զեկոյցը Վարչապետին, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 13:
- ¹³³ Խորհրդային Ռուսաստանի Ներկայացուցիչ Դեմոկրատական Վրաստանում, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 17:
- ¹³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 28:
- ¹³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 142, թ. 1:
- ¹³⁶ Նոյն, գ. 140, թ. 1 (ռուս.):
- ¹³⁷ Նոյն, թ. 14 (ռուս.): Թէպէտ այսօր պարզ է, որ դա չար կամքի հետեւանք չէր, այլ՝ որեւէ օրէնսդրական կարգաւորման բացակայութեան արդիւնք: Վրաստանի ենթադրեալ սահմանադրութեան նախագիծը ընդգրկում էր ազգային փոքրամասնութիւններին նուիրուած գլուխ, որի 146րդ յօդուածը արձանագրում էր ազգային միութիւն ունենալու իրաւունքը, Slovo, No. 139, 23.06.1920, (ռուս.):
- ¹³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 14 չրջ, 16 չրջ. (ռուս.):
- ¹³⁹ Նոյն, թ. 12 (ռուս.):
- ¹⁴⁰ 1926ի մարդահամարը ասում է 1/7ի, կամ 14,2% մասին (Istoria Abkhazii, էջ 209):
- ¹⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 16 (ռուս.):
- ¹⁴² Նոյն, թ. 46 (ռուս.):
- ¹⁴³ Մեզրէյները, բուն քարթուէյները, սուանները, լազերը հանդիսանում են վրաց ազգութիւնները:
- ¹⁴⁴ Gamakhariya, Gogiya, էջ 464, վաւ. 254:
- ¹⁴⁵ Ertoba, 17 Ապրիլ 1918, (վրաց.), նաեւ՝ Gamakhariya, Gogiya, էջ 441, վաւ. No. 221:
- ¹⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61-61 չրջ:
- ¹⁴⁷ Հայ ուսուցիչները տեղացի չէին. հրաւիրուելով աշխատանքի Նոյնմերից-Մայիս, հատուցում էին բնաբերքով՝ հիմնականում ծխախոտով (Andrey Chochua, Sobraniye Sochineniy (Երկերի Ժողովածու), հատ. 3, Սուխումի, «Ալաշարա», 1978, էջ 90):
- ¹⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 63:
- ¹⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 12:
- ¹⁵⁰ Նոյն, թ. 64:
- ¹⁵¹ Նոյն, թ. 56 (ռուս.): Երկրամասի համչէնահայերի միջավայրում առկայ էին տրամադրութիւններ՝ վերադառնալ նաեւ Տրապիզոնի մարզ՝ Համչենք: Նրանք հետաքրքրութեամբ հետեւում էին Փարիզի վեհաժողովում ընթացող բանակցութիւններին, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 22: Սուխումի տրապիզոնցիների հայրենակցական միութեան նախաձեռնութեամբ 1919 Յուլիսի 21ին Բաթումում մեկնարկել էր Համչէնահայերի Հայրենակցական Միութիւնների Համագումարը, որի օրակարգում էր հայրենադարձութեան խնդիրը (Աշխատաւոր, N 112, 08. 06. 1919, նաեւ՝ Նոր Աշխատաւոր, N 148, 25. 07. 1919): 1920 Մարտի 7ին Սոչիի ՀԱԽը, յղելով իր ողջոյնի խօսքը Ալեքսանդր Խատիսեանին, վստահեցնում էր «առաջին հնարաւոր պարագային ազատ հայրենիք ներգաղթելու ցանկութեան» մասին (Աշխատաւոր, No 68, 25. 03. 1920):

¹⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61-61 չբջ.

¹⁴⁷ Հայ ուսուցիչները տեղացի էին. հրախրուելով աշխատանքի Նոյեմբերից-Մայիս, հատուցում էին բնաբերքով՝ հիմնականում ծխախոտով (Andrey Chochua, *Sobraniye Sochineniy* (Երկերի ժողովածու), հատ. 3, Սուխումի, «Ալաշարա», 1976, էջ 90)։

¹⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 63։

¹⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 12։

¹⁵⁰ Նոյն, թ. 64։

¹⁵¹ Նոյն, թ. 56 (ռուս.)։ Երկրամասի համչենահայերի միջավայրում առկա էին տրամադրություններ՝ վերադառնալ նաև Տրապիզոնի մարզ՝ Համչենք։ Նրանք հետաքրքրություններ հետևում էին Փարիզի վեհաժողովում ընթացող բանակցություններին, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, թ. 22։ Սուխումի տրապիզոնցիների Հայրենակցական միութեան նախաձեռնություններ 1919 Յուլիսի 21ին Բաթումում մեկնարկել էր Համչենահայերի Հայրենակցական Միությունների Համագումարը, որի օրակարգում էր Հայրենադարձության խնդիրը (Աշխատաւոր, N 112, 08. 06. 1919, նաև՝ Նոր Աշխատաւոր, N 148, 25. 07. 1919)։ 1920 Մարտի 7ին Սոյիի ՀԱԽը, լղելով իր ողջոյնի խոսքը Ալեքսանդր Խատիսեանին, վստահեցնում էր Հոռաջին հնարաւոր պարագային ազատ Հայրենիք ներգաղթելու ցանկություն՝ մասին (Աշխատաւոր, No 68, 25. 03. 1920)։

THE HAMSHEN ARMENIANS' COMMUNITY IN GEORGIA (1918-1920)

(Summary)

BENYAMIN MAILYAN

After the proclamation of independence in the Republic of Georgia, the status of the Sukhumi (Abkhazia) and Sochi districts of Georgia, on the western shore of the Black Sea, was not resolved. Alongside the interests of Georgian central government, the interests of the White Russian army, the local ethnic Abkhazians and the Red Army elements generated a dynamics which turned the region into an unstable political entity.

The control of this strategic land put these powers in conflict with each other, endangering the status and interests of the local Armenian minority too.

The author highlights the ups and downs of the Armenian community in the region and the margin of manoueuvering they had in safeguarding their interests. The community was faced with a dilemma. Their choice was either Georgian naturalization, which would grant them landholding rights, or Armenian citizenship and repatriation, which would free them from conscription in the Georgian army.

Furthermore, the border conflict between Armenia and Georgia negatively affected the local Armenians in December 1918. The shortlived consulate of the Republic of Armenia, inaugurated in November 1919, could not be of much help either. Things took a different turn with the Sovietization of this region of the Caucasus.

